

**УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО
СКОПЈЕ
ЈНУ ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА
– СКОПЈЕ**

м-р Марина Веселин Цветаноска

**ЦАРИГРАДСКИТЕ ТОПОСИ И
МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ПРЕРОДБА**

Докторски труд

Скопје, 2026

**УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО
СКОПЈЕ
ЈНУ ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА
– СКОПЈЕ**

м-р Марина Цветаноска

**ЦАРИГРАДСКИТЕ ТОПОСИ И
МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ПРЕРОДБА**

Докторски труд

Скопје, 2026

Докторанд:
МАРИНА ВЕСЕЛИН ЦВЕТАНОСКА

Тема:
ЦАРИГРАДСКИТЕ ТОПОСИ И МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ПРЕРОДБА

Ментор:
Проф. д-р ВАЛЕНТИНА МИРОНСКА-ХРИСТОВСКА
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА - СКОПЈЕ, УНИВЕРЗИТЕТ
„СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ

Комисија за одбрана:
Проф. д-р ИЛИЈА ВЕЛЕВ (претседател)
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА - СКОПЈЕ, УНИВЕРЗИТЕТ
„СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ

Проф. д-р СЛАВЧО КОВИЛОСКИ
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА - СКОПЈЕ, УНИВЕРЗИТЕТ
„СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ

Проф. д-р ЈАСМИНА МОЈСИЕВА-ГУШЕВА
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА - СКОПЈЕ, УНИВЕРЗИТЕТ
„СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ

Проф. д-р ТОДОР ЧЕПРЕГАНОВ
ФАКУЛТЕТ ЗА ОБРАЗОВНИ НАУКИ, УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ ВО
ШТИП

Научна област:
КУЛТУРОЛОШКИ СТУДИИ

Датум на одбрана:
-- септември 2026

м-р Марина Веселин Цветаноска

ЦАРИГРАДСКИТЕ ТОПОСИ И МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ПРЕРОДБА

- Апстракт -

Докторската дисертација *Цариградските топови и македонската културна преродба* е насочена кон систематско истражување на културно-историските топови во Цариград (денешен Истанбул, Р.Турција) кои имале значајна улога во процесите на македонската културна и национална преродба во XIX век. Основната појдовна хипотеза на трудот е дека Цариград претставувал еден од клучните центри за просветителско-преродбенската дејност на македонските интелектуалци, како простор на нивно образование, издавачка активност и публицистичко дејствување.

Истражувањето е засновано врз интердисциплинарен пристап што ги комбинира културолошкиот и културно-историскиот метод, при што се вклучени и сознанија од историјата, социологијата и политикологијата. Во рамките на трудот за првпат се систематизираат цариградските топови релевантни за македонската културна преродба, меѓу кои печатници, редакции на весници, институции и локации поврзани со интелектуалната, издавачка и публицистичка дејност на македонските преродбеници. Особено внимание е посветено на периодиката и печатените изданија во кои македонските автори објавувале публицистички прилози, делови од учебници, граматички, речници и литературни творби на македонски народен јазик.

Предмет на анализата е дејноста на истакнати македонски просветители и преродбеници од XIX век, чие присуство и активност во Цариград ја потврдуваат континуираната македонска културна традиција и постепеното артикулирање на македонскиот национален и јазичен идентитет. Истражувањето укажува дека публицистичката и издавачката дејност во Цариград имала значајна улога во процесите на описменување, јазично-книжевна афирмација и формирање на културно-национална свест кај македонскиот народ.

Воедно, трудот ја разгледува современата релевантност на цариградските топови како составен дел од колективната меморија и како важен сегмент од историскиот континуитет на македонската култура и идентитет.

Клучни зборови: Цариград, македонска културна преродба, културно-историски топови, македонски преродбеници, издавачка дејност, публицистика, македонски народен јазик, национален идентитет, колективна меморија, културна историја.

ABSTRACT

The doctoral dissertation *The Constantinopolitan Topoi and the Macedonian Cultural Revival* is focused on a systematic study of the cultural and historical topoi in Constantinople, present-day Istanbul, Republic of Turkey, which played a significant role in the processes of the Macedonian cultural and national revival during the nineteenth century. The main starting hypothesis of the dissertation is that Constantinople was one of the key centres of the Enlightenment and revivalist activity of Macedonian intellectuals, functioning as a space of their education, publishing activity and journalistic engagement.

The research is based on an interdisciplinary approach that combines cultural studies and cultural-historical methods, while also incorporating insights from history, sociology and political science. For the first time, the dissertation systematizes the Constantinopolitan topoi relevant to the Macedonian cultural revival, including printing houses, newspaper editorial offices, institutions and locations connected with the intellectual, publishing and journalistic activity of Macedonian revivalists. Particular attention is devoted to periodicals and printed editions in which Macedonian authors published journalistic contributions, sections of textbooks, grammars, dictionaries and literary works in the Macedonian vernacular.

The analysis focuses on the activity of prominent Macedonian educators and revivalists of the nineteenth century, whose presence and work in Constantinople confirm the continuity of the Macedonian cultural tradition and the gradual articulation of Macedonian national and linguistic identity. The research indicates that the journalistic and publishing activity in

Constantinople played an important role in the processes of literacy development, linguistic and literary affirmation, and the formation of cultural and national consciousness among the Macedonian people.

At the same time, the dissertation examines the contemporary relevance of the Constantinopolitan topoi as an integral part of collective memory and as an important segment of the historical continuity of Macedonian culture and identity.

Keywords: Constantinople, Macedonian Cultural Revival, Cultural-Historical Topoi, Macedonian Intellectuals, Publishing Activity, Periodical Press, Macedonian Vernacular Language, National Identity, Collective Memory, Cultural History.

Изјавувам дека докторскиот труд е оригинален труд што го имам изработено самостојно.

Своерачен потпис на докторандот
(на електронската верзија потпис и скратеницата с.р.)

(на електронската верзија на докторски труд)

Изјавувам дека електронската верзија на докторскиот труд е идентична со отпечатениот докторски труд.

Потпис на авторот, с.р
м-р Марина Цветаноска

СОДРЖИНА

ВОВЕД	1
1. Воведни напомени	1
2. Оправданост и мотиви.....	2
3. Предмет на истражување.....	3
4. Хипотези.....	3
5. Организација на текст.....	4
6. Методологија на изработка на трудот.....	6
7. Значење на истражувањето.....	7
1. ОПШТЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ И КУЛТУРНИ СОСТОЈБИ НА БАЛКАНОТ ВО XIX ВЕК	9
1.1. Историско-политички контекст на Балканот.....	9
1.2. Национални движења и идеи за рedefинирање на балканскиот простор.....	18
1.3. Културна преродба кај балканските народи.....	24
2. МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА И НАЦИОНАЛНА ПРЕРОДБА ВО XIX ВЕК	29
2.1. Општествено-економски трансформации и генезата на преродбенската идеја во Македонија.....	29
2.2. Македонското прашање во балкански и европски контекст.....	35
2.3. Борба за црковна самостојност	43
2.4. Македонското јазично прашање.....	50
2.5. Просветно-културен живот во Македонија во XIX век.....	56
2.5.1. Читалишта и библиотеки.....	57
2.5.2. Зачетоци на македонското печатарство.....	62
2.5.3. Туѓите пропаганди и просветни влијанија.....	64
3. МАКЕДОНСКИТЕ КУЛТУРНО-КНИЖЕВНИ ПРОЦЕСИ ПОВРЗАНИ СО ЦАРИГРАД ВО XIX ВЕК	70
3.1. Цариградските топоси како јадра на културна артикулација.....	70
3.2. Македонската цариградска емиграција и интелигенција.....	74
3.2.1. Демографски и социо-историски контекст.....	75
3.2.2. Просторна организација на македонската колонија (еснафи, трговија и културни мрежи).....	82

3.2.3. Црковно-национални процеси: основање на црквата „Св. Стефан“ и идејата за возобновување на Охридската архиепископија.....	86
3.2.4. Просветно-образовна дејност.....	92
3.3. Кругот на македонската преродба во Цариград.....	95
4. ИЗДАВАЧКА И ПЕЧАТАРСКА ДЕЈНОСТ НА	
МАКЕДОНСКИТЕ ПРЕРОДБЕНИЦИ ВО ЦАРИГРАД.....	102
4.1. Дејноста на македонските печатари во цариградските печатници..	102
4.2. Македонски учебникари.....	107
4.3. Собирачи и обработувачи на народно творештво.....	113
4.4. Публицистички објави, писма и описи.....	116
4.5. Македонското прашање во цариградскиот печат и публицистика	120
5. ПЕЧАТАРСКАТА И ИЗДАВАЧКАТА ДЕЈНОСТ ВО	
ЦАРИГРАД: КВАНТИТАТИВНИ И ПРОСТОРНИ АСПЕКТИ	124
5.1. Квантитативен преглед на печатарската и издавачката дејност	125
5.2. Културно-просторен атлас на македонските преродбенски топови во Цариград (XIX век).....	131
6. ОД ЦАРИГРАДСКИТЕ ПРЕРОДБЕНСКИ ТОПОСИ ДО	
СОВРЕМЕНИТЕ МАКЕДОНСКО-ТУРСКИ КУЛТУРНИ ВРСКИ..	134
6.1. Лекторатот по македонски јазик и литература во Истанбул како современ културен топос.....	135
6.2. Интеркултурниот дијалог како продолжение на преродбенските врски.....	140
ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА.....	147
КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА.....	150

ВОВЕД

1. Воведни напомени

Македонската културна и национална преродба во XIX век претставува сложен и повеќеслоен историски процес, чие целосно согледување подразбира истражување не само на настаните и дејностите што се одвивале на територијата на Македонија, туку и на културните и политичките центри надвор од нејзините географски граници. Во тој контекст, Цариград се издвојува како еден од најзначајните урбани и интелектуални простори во кои македонските просветители и преродбеници остварувале суштинска дејност во областа на издаваштвото, публицистиката и образованието.

Оправданоста на ова истражување произлегува од потребата за подлабоко и посистематско проучување на цариградските топоси како културни и мемориски јадра поврзани со македонската преродбенска традиција. Иако во досегашната македонска научна мисла постојат значајни сознанија за издавачката дејност на македонските автори во XIX век, тие најчесто се обработувани фрагментарно, во рамките на поединечни авторски или библиографски истражувања.

Значаен придонес во контекст на јазично-книжевните истражувања и проследување на развојот на културните процеси во Македонија во XIX век, во македонската книжевна историја и критика имаат: Блаже Конески, Гане Тодоровски, Блаже Ристовски, Харалампие Поленаковиќ, Христо Андонов Полјански, Михаило Георгиевски, Боро Мокров, Науме Радичевски, Ванчо Тушевски, Валентина Миронска – Христовска, Славчо Ковилоски и др.

Во оваа докторска дисертација, сознанијата и податоците што се однесуваат на цариградската мисија на кругот на македонските интелектуалци се интегрирани, систематизирани и интерпретирани во поширок културно-историски контекст, со што се надградуваат досегашните научни согледби и се отвораат нови можности за понатамошни истражувања.

Предметот на истражување е насочен кон расветлување на дејноста на македонските просветители и преродбеници во Цариград, нивното учество во издавачките и публицистички процеси, како и нивните заложби за афирмација на македонскиот народен јазик и литература, за обнова на Охридската архиепископија и за спротивставување на асимилаторските политики во XIX век.

Овие процеси се разгледуваат во рамките на пошироките општествено-политички и културни услови во Османлиската Империја, на Балканот и во Европа.

Методолошки, трудот се темели на интердисциплинарен пристап што ги обединува културолошкиот и културно-историскиот метод со аналитичко-синтетички, компаративни, статистички и хронолошки постапки, како и со архивски и теренски истражувања. Ваквиот пристап овозможува научно аргументирано согледување на континуитетот во развојот на македонската културна и национална традиција кој бил овозможен во Цариград, поради што Цариград (Истанбул) останал запаметен како еден од клучните топови во колективната меморија на македонскиот народ.

2. Оправданост и мотиви

Изработката на докторската дисертација *Цариградскиите топови и македонската културна преродба* произлегува од потребата да се доистражат топовите во кои македонските преродбеници ја вршеле својата просветителско-преродбенска дејност. Можноста што беше укажана при изработка на трудот, одредени истражувања да се спроведат во Истанбул, претставува уште еден мотив повеќе за изработка на трудот.

Темата и покрај тоа што е дел од областа на литературната историја, при изработката е користен комбиниран метод, па преку културолошки пристап имплементирани се историски, социолошки, економски, политички итн. податоци не само за Македонија во XIX век, туку и за балканскиот простор и пошироко.

Во докторска дисертација се систематизираат цариградските: економско-социјални, црковно-духовните и просветно – образовни топови, но и неформалните собиралишта како топови на секојдневната циркулација на идеи и искуства. Како посебно значаен топос се издвојуваат печатниците: на весникот „Македонија“, на Тадеја Дивичијан, на Драган Цанков и Бојан Мирков (во манастирот „Св. Бенедито“), Патријаршиската печатница, на весникот „Цариградски весник“ (во Балкапан Хан) и други.

Во досегашните проучувања во македонската наука за печатниците и за публикациите во цариградските изданија бележит е помал број на истражувачи, од кои ќе ги истакнеме Боро Мокров и Михаило Георгиевски, кои пишувале за

македонската печатарска дејност, во чии рамки се расветлуваат весниците од тој период и Цариградските печатници. Во трудовите од другите проследувачи на македонскиот литературен XIX век, можат парцијално да се проследат и податоци во која печатница биле испечатени одделни периодични изданија, учебни помагала, граматика и речници.

3. Предмет на истражување

Предмет на истражување во овој труд претставува, расветлување на низа податоци поврзани со дејноста на македонските просветители и преродбеници во Цариград, каде што можеле да работат и да ги објавуваат своите книги, речници, учебници на македонски народен јазик, како и да објавуваат статии во дневните, неделните и научни весници и списанија: *Цариградски весник, Право, Македонија, Новини, Ден, Буџарија и Буџарски книжици и Чифалишиџе*.

Низ призмата на сложени општествено-политички и културни прилики во Македонија, на Балканот и во Европа, истакнати се заложбите на македонските интелектуалци кои вршеле повеќекратни дејности: афирмација на македонскиот народен јазик; се залагале за обновување на Охридската архиепископија, настапувале против асимилаторските политики во насока на правично разрешување на *македонското прашање* и во крајна линија се залагале за слобода и автономија на Македонија и македонскиот народ.

Во тие рамки, предмет на истражувањето е дејноста, односно објавите во цариградските гласници на: Партениј Зографски, Кузман Шапкарев, Димитрија Миладинов, Ѓорѓија Пулевски, Јордан Х. К. Џинот, Димитар В. Македонски, Григор Прличев, Рајко Жинзифов и други. Приложениот материјал ја потврдува континуираната македонска традиција, односно континуитетот во развојот на македонскиот културен и национален идентитет.

4. Хипотези

Главна хипотеза: Цариград во XIX век бил значаен и исклучително важен центар за македонскиот културен развој, каде македонските преродбеници, дел се школувале, дел ги печателе своите книги и учебници, а дел публикувале статии, дописи и други жанровски форми во весниците како што се *Цариградски*

весник, Македонија, Право, Новини и други. Од неа произлегуваат двете посебни хипотези и нивните специфични хипотези.

Првата посебна хипотеза е дека со објавата на првите учебници и речници на македонско наречје започнало масовното описменување на македонскиот народ. Од неа произлегуваат: *првата специфична хипотеза* дека публицистичката дејност придонесла да се комплетира една поцелосна слика за општествено-културната состојба во Македонија во XIX век; *втората специфична хипотеза* дека објавите на литературните творби на македонските преродбеници, нудат можност за согледбите на развојот на македонското литературно творештво.

Втората посебна хипотеза е дека врската со Цариград која ја оствариле македонските преродбеници, опстојува во позитивна афирмативна смисла и денеска за македонскиот идентитет. Преку истражувањето на необработени и непротолкувани материјали во кои се содржани преродбенските постулати по кои се движел македонскиот културен развој ја поставуваме *првата специфична хипотеза* дека Цариград односно Истанбул е топос, еден од главните „архиви“ на колективната меморија на македонскиот народ. И втората специфична хипотеза е дека врската, согледана во една поопширна културолошка и современа рамка, е одржлива и денеска преку која се врши афирмација на македонската култура и на македонскиот идентитет.

5. Организација на текст

Докторската дисертација *Цариградскиите тематски и македонската културна преродба* е структурирана во шест тематско-хронолошки поврзани поглавја, преку кои систематски се разработува предметот на истражување, од општите општествено-политички процеси на Балканот во XIX век до конкретните културно-книжевни и издавачки дејности на македонските преродбеници во Цариград.

Првото поглавје ја воспоставува историско-политичката и културната рамка на Балканот во XIX век, со цел контекстуализација на националните и преродбенските процеси. Анализирани се националните движења, културните преродби и улогата на големите сили во промената на балканската политичка карта, како неопходна основа за разбирање на македонската културна позиција во периодот.

Второто поглавје е насочено кон македонската културна и национална преродба во XIX век, при што се разгледуваат македонското прашање во балкански и европски рамки, борбата за црковна и јазична самостојност, влијанието на туѓите пропаганди и улогата на македонските книжевници и културни дејци во процесот на национална артикулација.

Третото поглавје го проблематизира Цариград како надтериторијален културен и интелектуален центар на македонската преродба. Во фокусот е македонската интелигенција која се школувала, живеела или дејствувала во Цариград, потоа културните кругови и институционалните и неформалните мрежи преку кои се реализирале образовни, издавачки и европски ориентирани иницијативи.

Четвртото поглавје ја анализира издавачката и печатарската дејност на македонските преродбеници во Цариград како еден од клучните механизми за афирмација на македонскиот народен јазик и културен идентитет. Посебно се разгледуваат улогата на цариградските печатници и македонските печатари, учебникарската продукција, собирачката дејност на народното творештво, публицистичките и политички текстови.

Во *петтото поглавје* се разгледуваат печатарската и издавачката дејност во Цариград од квантитативен и просторно-културолошки аспект. Покрај статистичкиот преглед на издавачката продукција, изработен е и културно-просторен атлас на македонските преродбенски топови во Цариград, преку кој се реконструираат институциите, личностите и комуникациските мрежи што придонеле за развојот на македонската културна преродба.

Шестото поглавје, е насочено кон согледување на континуитетот на културните, образовните и научните релации меѓу Македонија и Турција од XIX век до денес. Во него се анализира улогата на Лекторатот по македонски јазик и литература во Истанбул како современ културен топос на македонистиката, како и активностите што придонесуваат за афирмација на македонскиот јазик, литература и култура во Република Турција. Покрај тоа, посебно внимание е посветено на современите облици на интеркултурен дијалог остварени преку универзитетската и научноистражувачката соработка меѓу македонските и турските институции, заедничките научни проекти, симпозиуми и публикации. На тој начин се покажува дека врските воспоставени во времето на македонската културна преродба продолжуваат да живеат и во современи услови, добивајќи нови форми на академска и културна комуникација.

6. Методологија на изработка на трудот

При изработката на докторската дисертација *Цариградскиџе џојоси и македонската културна преродба* е применет интердисциплинарен пристап, односно комбинирана методолошка постапка која се движи на релација културолошки и културно-историски приод на проследување.

Со културолошкиот приод детерминирани се културните феномени, пројави и процеси во проследувањето на предметот на истражувачкиот интерес, а со културно-историскиот приод овозможен е пристап односно презентација на разновидни документи и материјали, при што егзактно и со факти се образложува и потврдува македонизмот кај просветителите и преродбениците, кои го промовирале самостојниот културноисторискиот развој на македонскиот народ и неговиот идентитет.

Пристапот при изработката на темата е хронолошки проследувајќи ги процесите и настаните во XIX век, нивното влијание врз слободата за самоидентификување, како на пример: влијанието на неканонското укинување на Охридската архиепископија наспрема нејзиното значење во период кога биле формирани државите и нациите, спротивставувањата кон асимилаторските политики кои довеле до создавањето на македонизмот односно сепаратизмот итн. Истовремено за да можат да се согледаат политиките и од денешен агол, применет е и културолошкиот методолошки приод, вклучувајќи резултати од повеќе дисциплинарни области. Овие методолошки постапки се елаборирани преку одделни методи, односно во функција на емпириско-теоретските и теренските, архивските истражувања применети се повеќе методи на обработка на материјалот.

Преку методот на **анализа** извршено е мапирање на печатниците во кои користеле кирилско писмо во XIX век во Цариград и во кои македонските преродбеници ги печателе своите творбите во весниците и списанијата, потоа учебниците, речниците, граматиките итн. Воедно извршено е и проследување на уметничката вредност на објавениот материјал.

Со методот на **синтеза** е стекнат увид во динамиката на објавувањето и темите кои ги третираше македонските преродбеници. Преку анализата и синтезата критички е согледана фактичката состојба во која се наоѓа македонското јазично, културно и национално прашање во XIX век.

Преку **статистичкиот метод** утврдени се годините кога и за кои прашања и теми се пишувало во XIX век, а причините за таквата состојба се утврдени преку анализа на севкупната политичка, економската и културно – образовна состојба во Македонија, во Османлиската Империја и во Европа во XIX век.

Табеларниот приказ по години, број на автори и број на објавени дела или написи и теми, придонесува да се прикаже во кој период македонските преродбеници биле најплодни или во зависност од актуелните случувања чувствувале потреба јавно да се произнесат по одредени теми.

Со **компаративниот метод** е направена споредба на издавачката дејност во Македонија и во соседните држави, односно во културните центри каде што македонските преродбеници наоѓале соодветна поддршка во XIX век.

Индуктивниот и дедуктивниот метод е применет за структурно категоризирање на информациите. Со индуктивниот метод од поединечните податоци се нуди можност за создавање на „поголема слика“, односно од поединечните информации се креира општ заклучок. Преку тематскиот приказ е утврдена општестеваната политичко - економска, културно - образовна состојба во која се наоѓала Македонија во XIX век. Всушност, преку генерализацијата е дадена можноста да се утврди состојбата на македонското национално прашање во XIX век.

Со преминот на општото кон поединечното или дедуктивниот метод се придонесува кон оценување и носење заклучоци за личностите и делата кои биле предмет на истражувањето.

Со користењето на општите научни методи изведени се соодветни научни заклучоци од истражуваната проблематика, и согледано е влијанието и значењето на публицистичката дејност на македонските преродбеници во XIX век во Цариград, за Македонија и Балканот.

7. Значење на истражувањето

Значењето на докторската дисертација *Цариградскиите тџојоси и македонската културна преродба* се согледува во нејзиниот придонес кон продлабочување и проширување на сознанијата за македонската културна и национална историја во XIX век, преку систематско и интерпретативно истражување на Цариград како клучен надтериторијален културен, интелектуален и мемориски топос. Истражувањето ја надминува

традиционалната национално-територијална рамка на проучување на преродбенските процеси и го афирмира значењето на трансрегионалните културни центри во формирањето и артикулацијата на македонскиот јазичен, книжевен и идентитетски континуитет.

Посебна научна вредност на трудот претставува систематизацијата и интерпретацијата на разнородни извори — печатени, архивски и публицистички — поврзани со дејноста на македонските просветители и преродбеници во Цариград, кои досега биле разгледувани фрагментарно или во рамките на поединечни авторски и библиографски истражувања. Преку мапирањето на конкретни цариградски топоси, печатници, културни институции и интелектуални мрежи, дисертацијата овозможува појасно согледување на механизмите преку кои се одвивал процесот на културна мобилизација, јазична афирмација и национална самосвест кај македонскиот народ.

Истражувањето има значајна методолошка и теориска релевантност, бидејќи го третира Цариград не само како историски простор на дејствување, туку и како симболичен и мемориски топос, еден од клучните „архиви“ на колективната меморија на македонскиот народ. Во таа смисла, трудот придонесува кон современите културолошки и мемориски студии, нудејќи интердисциплинарен модел за проучување на културната историја преку топоси, мрежи и практики.

Практичната и научната применливост на дисертацијата се огледа и во идентификацијата на архивските и библиотечните фондови со материјали поврзани со македонската преродба во Цариград, што претставува значајна основа за идни истражувања на XIX век како еден од најплодните и пресудни периоди во развојот на македонската култура, литература и национален идентитет.

1. ОПШТЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ И КУЛТУРНИ СОСТОЈБИ НА БАЛКАНОТ ВО XIX ВЕК

1.1. Историско – политички контекст на Балканот

Анализата на историско-политичкиот контекст на Балканот во XIX век овозможува согледување на регионот како простор на постепена, но длабока трансформација – од империјална периферија кон преднационална експлозија, чии последици ќе се манифестираат со полна сила и на почетокот на XX век, но ќе го обележат и ќе им дадат неповратен тек на процесите и неговата судбина до денес.

Со оглед на фактот што до XIX век Балкан - како име или ознака официјално и не постоел, најнапред ќе се осврнеме кон појавата, употребата и детерминирањето на поимот во пошироки рамки. Името Балкан има повеќеслојна историја, во која се преплетуваат географски, лингвистички и политичко-дискурзивни значења. До почетокот на XIX век, во западниот свет повеќе се користел терминот Румелија, како што истакнува Марк Мазовор и додавајќи дека „образованите православни поданици на султанот себеси се нарекувале „Ромеи“ или рисјани, а на луѓето од Запад кои ги знаеле термините како Македонија, Епир, Дакија, и Мезија, терминот Балкан не им значел ништо“ (Мазовор, 2003:3).

Во 1794 година британскиот дипломат на Кембриџ, Џон Морит, патувал од Лондон, преку Букурешт до Цариград. Тој во своите писма забележал дека планинскиот ланец којшто ја дели Бугарија од Исток до Запад и којшто се простира паралелно со Дунав е наречен Балкан. Во овој период за првпат во патописната литература на англиски јазик е употребен терминот Балкан, додека многу минувачи по истите предели го користеле античкиот термин Хемус. Марија Тодорова, со многу примери во статијата „Балкан: Номен“, истакнува дека името Балкан било употребувано во патописната литература, но скоро секогаш како име за планински венец, а не како ознака за целиот полуостров (Тодорова, 2001:34). Во истата статија го наоѓаме и податокот дека Аугуст Цојне, германски географ прв пат во 1908 година го употребил терминот „Балкански полуостров“ во своето дело *Геа*, а првата збирна употреба на терминот Балкани како опис за целиот полуостров ја направил британецот Волш 1827 година. „Сè до Берлинскиот конгрес во 1878 година, најчесто употребуваните биле изведеници поттикнати од присуството на османлиската империја на полуостровот, како на пример: „Европска Турција“, „Турција во Европа“, „Европска Отоманска Империја“, „Европски Левант“, „Ориентален Полуостров“

итн. За отоманските владетели тој бил Румели, со буквално значење „Земја на Римјаните“ (Тодорова, 2001:37).

Во текот на XIX и особено во XX век, името „Балкан“ постепено го надминува своето географско значење и добива културно-политичка конотација. Под влијание на европските патописни, историски и политички текстови, Балканот сè почесто се претставува како простор на нестабилност, задоцнета модернизација и „нецелосна“ европеизација. Оваа дискурзивна трансформација го претвора Балканот од неутрален географски поим во симболичка категорија, натоварена со многу вредносни судови.

Во таа смисла, како што укажува Марија Тодорова, Балканот не е само географски регион, туку и дискурзивна конструкција, создадена во рамките на европската интелектуална традиција. Терминот почнува да функционира како ознака за „внатрешниот друг“ на Европа – простор што е истовремено дел од Европа и надвор од нејзините нормативни модели. Ваквата перцепција има долготрајни последици врз начинот на кој балканските општества се самоперципираат и се репрезентираат во европскиот контекст. Односот на Европа кон Балканот во XIX век претставувала мешавина од политички интереси, културна надмоќ и стереотипи, иако нејзината мисија се претставувала како „цивилизаторска“.

Суштинската димензија од дискурсот на Тодорова за „балканизмот“ како стереотипизација е просторна постоечка одредница, но е поставена како своевиден „друг“ во однос на Западот. Европа го третира Балканот како географски – делумно вклучен, но „културно“ заостанат и „неполноправен дел“ од нејзината територија, што за Тодорова е суштината на „балканизмот“. Тој не е целосно „Ориент“ (како Блискиот Исток), ниту „Запад“, туку хибрид кој може да биде егзотиран и омаловажуван во исто време.

Историската реалност докажала дека Големите сили ги поддржувале или саботирале националните движења врз основа на сопствените интереси, а не врз правото на балканските народи на самоопределување, па овде „балканизмот“ како алатка за нестабилност и поделби ја оправдуваат политиката на мешање и контрола во регионот. „Европа преку етикетата „балканизација“ за регионот кој токму во XIX век војувал и се распарчувал ја формира перцепцијата за Балканот дека е „проблем“ што бара надворешно управување – па така Европа ја легитимира својата вмешаност“ (Тодорова, 2001: 48).

„Новата друга“ позиција на Балканот во надворешниот свет ја обликувале патеписците кои го посетувале Балканот и чиј интерес од почетокот на XIX век постепено се зголемувал, па го претставиле како регион кој истовремено фасцинира и плаши, а тоа чувство ја одржува неговата „друга позиција“ во европскиот свет.

Така однесувањето на Европа кон Балканот не претставува само збир на политички и економски влијанија, тоа во суштина е дискурзивен проект, според кој Балканот се третира како нестабилна периферија што мора да се „цивилизира“. Според Тодорова, стереотипите и политичките интереси работат во спрега, во насока на задржување на хиерархијата помеѓу „центарот“ - Западна Европа и „периферијата“ - Балканот.

Оттука, Балканот во интерпретацијата на Тодорова не се појавува како самоподразбирлива географска категорија, туку како историски и културно обликувана претстава чие значење се создава и преобликува во рамките на различни политички, интелектуални и идеолошки контексти. Ваквиот пристап овозможува Балканот да се согледа не само како просторна целина, туку и како дискурзивен конструкт преку кој Европа ги артикулирала сопствените претстави за цивилизацијата, модерноста и културната другост.

Меѓутоа, претставите за Балканот не можат да се разберат независно од историските процеси што го обликувале регионот. Токму во текот на XIX век, кога Османлиската Империја постепено ја губела својата политичка и воена надмоќ, а европските сили сè поактивно се вклучувале во балканските прашања, се создале услови за длабоки политички, економски и културни трансформации што трајно ќе ја изменат картата на полуостровот. Овој период претставува пресвртница во историјата на Балканот, обележана со слабеење на османлискиот политички систем, зајакнување на националните движења и постепено преобликување на општествените и културните структури. Во такви околности започнале процесите што ќе доведат до создавање на модерните балкански држави и до конституирање на нациите како самостојни политички и културни заедници. За подобро разбирање на овие процеси потребно е да се согледаат и структурните особености на Османлиската Империја, во чии рамки балканските народи живееле со векови. Иако Османлиската држава формално претставувала централизирана политичка целина, нејзиното функционирање на локално ниво се темелело врз сложен систем на посредни институции и локални носители на власт. Со текот на XVIII и XIX век, паралелно со слабеењето на централната

власт, сè поизразени станувале противречностите меѓу реформските настојувања на државата и реалната состојба во провинциите. Во таа насока, Барбара Јелавич укажува дека: „Османлиската империја теоретски била централизирана апсолутистичка држава, при што властите од Цариград имале малку директна контрола над животот на балканскиот христијанин како поединец. Тие секогаш претпочитале да управуваат преку посредници, без оглед дали тоа била црквата или избрани поглавари на селата. Со изминувањето на XVIII век, тие сè повеќе ја губеле контролата и над сопствените провинциски власти“ (Јелавич, 1999: 115).

Во почетокот на деветнаесеттиот век кога ширум Европа започнал процесот на формирање на државите и нациите, народите на Балканот најпрвин требале да се ослободат, а православните христијани и да го решат црквното прашање, бидејќи во рамки на Османлиската Империја црквата била единствена институција која му го давала легитимитетот на народот. А тоа бил период кога од крајот на XVIII век, православните цркви на Балканот биле укинати поточно ставени под јурисдикција на Цариградската патријаршија, со што фанариотите го започнале процесот на елинизација на населението. Во црквите, богослужбите и во образованието бил воведен грачкиот јазик, додека црковнословенскиот јазик и народните јазици биле потиснати.

Од друга страна, придобивките од Индустриската револуција започнале да се чувствуваат и кај балканските народи. Бележит е раст на трговијата, особено со Хабсбуршката монархија, како и економски подем на Солун како главно пристаниште на регионот, кој се вмрежил со внатрешните балкански центри преку развиени карвански патишта. За териториите под османлиската власт, Јелавич, бележи дека покажувале истовремено структурни сличности и регионални разлики: „сите биле изложени на воени разурнувања, фискален притисок и сложена форма на двојна власт – османската администрација и локалните заедници, со Православната црква како трет, често пресуден политички и културен фактор“ (Јелавич, 1999:114).

Во однос на политичката сцена, значајно прашање кое се отвора е таканареченото Источно прашање – термин што европските држави го користеле за да го опишат процесот на политички и територијални промени на Блискиот Исток и на Балканот, при што судбината на регионот сè повеќе се решавала во рамките на меѓународните односи меѓу големите сили: Руската империја настојувала да го прошири своето влијание преку панславизмот; Австро-Унгарија, стравувала од словенскиот национализам и барала контрола врз

западните делови на полуостровот; Франција и Велика Британија, настојувале да ја балансираат руската експанзија; и, секако, самата Османлиска Империја, која во текот на векот водела континуирана борба за опстанок. Притоа ќе истакнеме дека во овој период, Цариград бил главен центар на политичката моќ на Империјата, но и место каде што се среќавале дипломатите, трговците, мисионерите и интелектуалците од целиот Балкан. Така, градот имал двојна функција: инструмент на османлиската власт и истовремено катализатор на нови идеи, реформи и национални програми.

Политичката судбина на Балканот во XIX век била нераскинливо поврзана со т.н. Источно прашање – поим што европската дипломатија го користела за да го означи проблемот на иднината на османлиските територии и рамнотежата на силите по нивното евентуално распаѓање. Балканот, поради својата геостратежиска положба, станал клучен простор за контролата врз поморските теснеци, трговските патишта и пристапот до Источното Средоземје. Во таков контекст, балканските народи не претставувале само пасивни објекти на големата политика, туку постепено почнале да стануваат активни субјекти кои ги користат меѓусебните противречности на европските сили за остварување на сопствените политички цели.

Според Полјански, поимот *Источно прашање* претставува сложен и повеќеозначен концепт во историјата на европската дипломатија и меѓународните односи, чијашто содржина и временска рамка се предмет на различни научни интерпретации. Дел од авторите го разбираат Источното прашање како збир на сите политички и воени борби за власт на просторите под османлиска доминација, разгледувани во долгиот историски континуитет на Империјата. Други, пак, го ограничуваат значењето на терминот на дипломатските судири и стратегиите на европските сили поврзани со решавањето на судбината на османлиските територии, поради што Полјански истакнува дека: „Ова прашање во својата основа треба да се разгледува како типично дипломатско прашање, како прашање на заинтересираноста на Европа за опстанок на Османлиската империја, како прашање за борба на народите за слобода, како проблем за наследство на огромната и опширната империја“ (Полјански, 1990:65).

Во однос на економските, воените, социјалните и политичките промените на европската политичка сцена од особено значење било и востановувањето на

„европскиот концерт“¹, со што големите сили се стекнале со можноста за директно влијание врз балканските состојби. Османлиската Империја, сè повеќе ослабена од внатрешни бунтови и административна корупција, била приморана да прави дипломатски отстапки пред западните сили. Слабењето на централната администрација, економските тешкотии и ограничената ефикасност на државниот апарат го претвориле Балканот во империјална периферија каде што противречностите на османлискиот поредок се манифестирале со особена јасност. Овие процеси ја поставуваат основата за социјални тензии, локални отпори и постепено политичко будење на балканските народи.

Од особено значење и што османлиската власт во текот на XIX век иницирала серија реформски мерки познати како Танзимат (1839–1876). Тие имале за цел модернизација на државниот апарат, воведување правна еднаквост на поданиците и централизација на управувањето. Имено: со Ѓулханскиот хатишериф во 1839 година, обнароден е првиот во низата свечени акти со кој се гарантира рамноправност за сите поданици на султанот. Што и да значело тоа во реалноста, тој документ давал законско право на христијанското население да поседува земја, со задолжително отстранување на сите монополи (Павловиќ, 2018: 95). Преку веќе споменатиот Ѓулхански хатишериф (1839) и подоцна Хатихумајун (1856), Танзиматот со уште поголем жар се спроведувал и по 1856 година. Османлиската власт настојувала да ја зацврсти централната контрола и да ја усогласи Империјата со доминантните модели на европската државност.

Во прв ред биле административните реформи кои предвидувале централизација и рационализација на управата преку создавање модерна државна администрација по европски модел, ограничување на моќта на локалните феудалци и ајани, реорганизација на провинциската управа (вилаети, санџаци, кази), и воведување платени државни службеници. Со оваа реформа се постигнало подобрена централна контрола, но имало нерамномерна примена во провинциите. Во делот на правните и судски реформи: била прогласена еднаквост пред законот на сите поданици, без разлика на вера, ограничување на самоволието на локалните власти, создавање секуларни судови паралелно со шеријатските, кодификација на правото (граѓанско, кривично, трговско).

¹ „Европскиот концерт“ е договорена, колективна меѓудржавна координација на големите сили по Конгресот во Виена (1814-1815) за да се спречат големи војни и револуционерни преврати и да се одржи договорениот поредок во Европа. По Кримската војна, со Парискиот мировен договор (1856) Османлиското Царство формално е „примено во европскиот концерт“, што ја потврдува употребата и институционалното значење на поимот (<https://www.britannica.com/event/Concert-of-Europe>)

Тенденцијата била насочена кон суштинска модернизација на правниот систем, но, како што забележува Павловиќ, реформите честопати наидувале на отпор од традиционалните општествени и верски структури, а нивното спроведување останувало ограничено и нецелосно во многу делови од Империјата (Павловиќ, 2018: 142–145).

Во делот на економски реформи Империјата тежнеела кон стабилизација на државните финансии преку укинување на даночниот закуп (илтизам), воведување поцентрализирано собирање на даноци, попис на населението и имотот и обиди за воедначување на даночните обврски. Оваа реформа се одразила како зголемен фискален притисок врз селското население и реформите често предизвикувале незадоволство.

Воените реформи предвидувале создавање на модерна армија преку: „воведување редовна воена служба, регрутација на немуслиманите (најчесто со можност за откуп), модернизација на вооружувањето и обуката, европеизација на офицерскиот кадар. Ефектот требало да биде зголемена воена ефикасност, но се предизвикале нови општествени тензии“ (Павловиќ, 2018: 143).

Социјално-граѓанските реформи имале за цел: создавање „османлиско граѓанство“ преку формално укинување на правната нееднаквост меѓу муслиманите и христијаните, гарантирање на: животот, честа и сопственоста. Во обид за трансформација на поданиците во граѓани на империјата, се добило: силен отпор кај муслиманското население и недоверба кај христијаните.

Образовните и културни реформи предвидувале: создавање модерна државна елита со отворање државни училишта и академии, секуларизација на образованието, испраќање студенти во Европа, воведување наставни програми по западен модел. Оваа реформа исто така била дочекана со незадоволство, бидејќи имала ограничен опфат на населението.

„Постоечките милети се реорганизираше помеѓу 1862 и 1868 година, а најброен бил „Рум-милет“, односно милет на православните христијани. Портата потоа почнала да формира повеќе нови, помали милети и до 1875 година имало вкупно девет“ (Павловиќ, 2018: 142).

Примената на Танзиматот се соочувал со сериозни ограничувања и противречности, особено во балканските провинции, реформите често останувале декларативни или нерамномерно спроведени, што создало јаз меѓу прокламираните принципи и секојдневната реалност. Во балкански контекст,

Танзиматот често дејствувал парадоксално: наместо да ја зацврсти империјата, ја поткопувал нејзината легитимност и ја отворил сцената за националните проекти.

Процесот на модернизација ги засилил очекувањата на христијанското население, без да обезбеди суштинска политичка рамноправност, додека пак кај муслиманските слоеви предизвикал отпор поради нарушувањето на традиционалните привилегии. Во такви услови, Танзиматските реформи не ја консолидирале империјата, туку го забрзале процесот на политичка и идентитетска трансформација, создавајќи предуслови за појава и интензивирање на националните движења на Балканот, бидејќи Танзиматот ветувал подобрување на положбата на христијанското население, а во практика тој често ја зацврстувал позицијата на локалните муслимански елити и ја продлабочувал недовербата кон централната власт. „Верата и понатаму претставувала значителен чинител во одредувањето на положбата на поединецот, па и терминот „милет“ започнал да се користи според своето секундарно значење – народ“ (Павловиќ, 2018:143).

Иако формално подложни на османлиската власт, териториите во регионот започнале да доживуваат сè поголема автономија во рамките на милет-системот, додека локалните елити и интелигенцијата користејќи ги реформите од Танзиматот, успеале да создадат плодна почва за развој на сопствените национални агенди. Овој процес се одвива паралелно со продлабочување на социјално-економските кризи и противречности, особено во однос на положбата на селанството, даночниот систем и чифлигарските односи, кои претставуваат значаен фактор за ширење на незадоволството и појава на востанички движења. Токму затоа Балканските востанија од XIX век, не можат да се третираат како изолирани настани, туку како симптом и катализатор на поширока политичка трансформација. Тие ја одразиле постепената ерозија на империјалниот поредок и го најавиле преминот кон нови политички и национални форми на организирање. Во втората половина на векот, активната улога на големите сили – Русија, Австро-Унгарија, Велика Британија и Франција – дополнително го усложнила овој процес, создавајќи нерамномерен и асиметричен пат кон политичка еманципација на балканските народи.

„По 1830 година, кога бил донесен султански акт – Хатишериф, Србија била призната за вазално кнежевство на чело со Милош Обреновиќ како наследен кнез, подоцна одредбите биле дополнети со Хатишерифот од 1833 година“ (Митрова, 2021:107). По стекнувањето автономност српската власт ја возобновила идејата

за долгопосакуваната територија на „Стара Србија“². Така што од 50-те години на XIX век, во Македонија покрај грчката започнала да дејствува и српската пропаганда. Во исто време, процесите на културна преродба постепено прераснувале во пошироки облици на национална и политичка мобилизација, при што културните и просветните иницијативи сè поизразено се поврзувале со идеите за политичка автономија и ослободување. Во Македонија започнале да се формираат тајни комитети и да се врши подготовка за револуционерна борба. Во 1876 година било кренато Разловечкото востание.

Истовремено и во престолнината на Османлиската Империја се водело битка околу султанскиот престол: муслиманските екстремисти, зад кои застанале и младотурците предводени од Митхад-паша, го детронирале Абдул Азис и на престолот го довеле Мурат V, кој по три месеци бил отстранет, а на престолот бил доведен Абдул Хамид II (1876–1909), за време на чие владеење Османлиската Империја се соочила со сериозни внатрешни и надворешни предизвици што дополнително ја продлабочиле кризата на империјалниот систем.

Во овој период на политичката сцена започнало да се одржуваат низа договори, преговори, конфереции како Цариградска конференција (1876/77); потоа по војната на Русија со Османлиската Империја (1877) било склучено Одринското примирје, по што следувал Санстефанскиот мировен договор (1878), „според кој во интерес на царската руската политика било извршено прекројување на картата на Балканот и Македонија според клаузулите на овој договор, била вовлечена во состав на новооснованата голема бугарска држава“ (Полјански 1990: 72), но поради незадоволството на големите сили од некои одлуки, бил свикан Берлинскиот конгрес (13 јуни – 13 јули 1878) на кој во значителна мера бил ревидиран Санстефанскиот мировен договор.

Традиционалната руска заинтересираност за судбината на словенските народи на Балканот според Чепреганов „преставувала дел од политичкото однесување насочено кон обезбедување на излез на топлите мориња преку

² Кај српските политичари во текот на целиот XIX и во почетокот на XX век постоело едно флуидно определување на поимот *Стара Србија*. Имено, терминот и неговото територијално разграничување зависеле од воено-политичките околности во кои се наоѓала српската држава во однос на Османлиската Империја. Во периодот до Големата источна криза (1878–1881), одредницата *Стара Србија* се однесувала на косовската област и на територијата на Санџак (Рашка), а понекогаш го вклучувала и северниот дел од македонскиот регион. Во текот на српско-османлиските војни (1876, 1877/78), терминот *Стара Србија* бил проширен речиси на целата македонска територија. Во почетокот на XX век во неговото територијално определување бил додаден и северниот дел од албанската област. Така, во конкретното историско време, под одредницата *Стара Србија*, чијашто територијална маркиција се менувала, и тоа особено во правецот кон југ, забележлива е една територијална константа: косовската област.

деструкција на Османлиската Империја. Идејата да се завлече со Цариград и да се излезе во Средоземјето било сон што во неколку наврати ја носело Русија на работ на катастрофата“ (Чепреганов 2015:84).

Од друга страна совпаѓањето на австро-унгарско-руските погледи во однос на Балканот и дефинирањето на политиката на *status quo*, според Чепреганов, не се подразбира како замрзнување на нивната заинтересираност за ова подрачје. Напротив, „присутното сознание за неминовноста од дефинитивно решавање на македонското прашање ги упатувало и двете сили кон изнаоѓање начини со кои во погодно време би се затворил овој проблем, а во исто време би се задоволиле и интересите на нивните балкански сојузници“ (Чепреганов 2015:84).

Сите овие процеси – империјалната криза, реформските обиди, балканските востанија и меѓународниот притисок – придонеле за создавање историски околности во кои националните движења постепено се наметнувале како легитимна форма на политичко и културно дејствување. Во таа смисла, националните идеи не се појавиле како однапред зададен или историски неизбежен исход, туку како резултат на сложените општествени, политички и културни трансформации што го зафатиле Балканот во текот на XIX век. Како што забележува Ернест Гелнер, „национализмот е тој што ги создава нациите, а не тие него“ (Гелнер, 2001:82), со што јасно би можело да се нагласи историскиот и модерниот карактер на националните процеси.

Оттука, историско-политичкиот контекст на Балканот во XIX век претставувал динамична рамка во која се развивале процесите на национална еманципација, културна афирмација и политичко организирање на балканските народи. Токму во ваквите околности постепено се оформувале националните програми, културно-преродбенските идеи и модерните колективни идентитети, кои ќе бидат предмет на анализа во следната потточка.

1.2. Националните движења и идеи за редефинирање на балканскиот простор

Националните движења и процесите на формирање на модерните нации на Балканот во XIX век претставуваат еден од клучните феномени за разбирање на општествено-политичката и културната трансформација на регионот. Овој период е обележан со постепен распад на османлиската империјална структура и

со појава на нови форми на колективна идентификација, во кои нацијата се афирмира како доминантен принцип на политичка и културна легитимација.

Балканските национални движења се формираат во рамките на империјален систем што ја регулира припадноста првенствено врз религиска основа. Националната култура, во таа смисла, функционира како медијатор меѓу империјалното наследство и идејата за конституирање на новата држава, овозможувајќи симболичка кохезија на заедницата.

Со цел да се согледа сложеноста на овие процеси, ова поглавје ги разгледува националните движења на Балканот во XIX век низ повеќе *аналийички рамки: ейносимболичка, имйеријална-йосйимйеријална, геойолийичка и модерна*. Таквиот пристап овозможува да се покаже дека формирањето на модерните нации на Балканот претставува динамичен и историски условен процес, чиишто ефекти далеку го надминуваат XIX век и ја обликуваат општествено - политичката и културната реалност на регионот и во наредните епохи.

Токму затоа ќе разгледаме/примениме и некои од современите теории за нацијата и национализмите, кои нудат различни, но комплементарни рамки за разбирање на балканските национални процеси во XIX век.

Конструктивистичкиот пристап на Бенедикт Андерсон, кој ја дефинира нацијата како „замислена заедница“, е особено применлив за анализа на улогата на печатот, образованието и литературата во културните преродби на Балканот. Слично, Ернест Гелнер го поврзува национализмот со процесите на модернизација и културна стандардизација, што овозможува да се објасни зошто националните идеи во балканските, претежно аграрни општества се артикулираат доцна и најчесто преку елитите. Според Ернст Гелнер, нацијата не може убедливо да се дефинира ниту преку волјата, ниту преку заедничката култура, бидејќи и двете категории постоеле и функционирале во најразлични форми на групна организација многу пред појавата на национализмот. Волјата, односно согласноста и идентификацијата, е присутна кај бројни заедници – од клубови и верски групи до предмодерни политички формации – па затоа не може да биде специфичен критериум за нацијата. Истото важи и за културата, бидејќи прединдустриските општества биле длабоко културно плурални и нивните културни граници ретко се поклопувале со политичките.

Клучниот пресврт, според Гелнер, настанува дури со појавата на индустриското општество, кога се создава потреба од стандардизирани, писмени

и образовно поддржани „високи култури“ што ги опфаќаат сите општествени слоеви. Во такви услови, културата станува примарен извор на политичка легитимност, а нацијата се појавува како резултат на стремежот волјата, културата и политичката власт да се совпаднат.

Оттука, Гелнер ја формулира својата клучна теза дека: Големiot, но валиден парадокс е следниот: нациите може да бидат дефинирани само во однос на ерата на национализмот, а не како што би се очекувало, обратно. Национализмот е тој што ги создава нациите, а не тие него. Како што е познато, национализмот го користи претходно постоечкото, историски наследеното размножување на културите или културните богатства, иако ги користи мошне селективно и најчесто ги трансформира радикално. (Гелнер, 2001:78-85). Национализмот според него ги користи и ги трансформира селективно претходните културни елементи, фолклор, јазици и традиции. Иако национализмот често се претставува како одбрана на „автентичната народна култура“, тој во суштина спроведува универзално наметнување на една стандардизирана висока култура врз општество што претходно функционирало преку локални и разновидни културни форми, при што неговата најдлабока илузија е уверувањето дека ја оживува минатата традиција, додека всушност создава нова културна и политичка реалност.

Дополнително, концептот на „измислени традиции“ кај Ерик Хобсбаум овозможува критичка анализа на митологизацијата на минатото и селективното користење на историјата во легитимацијата на националните проекти. Тој смета дека: за да се разбере нацијата од класичната либерална ера важно е да се има на ум дека „создавањето нација“, макар колку да е централно во историјата на XIX век, се однесуваше само на некои нации.

Всушност барањето на примена на „националниот принцип“ не беше исто така барање и на универзалност (Хобсбаум, 1993:63). Во балканскиот контекст, оваа селективна примена на националниот принцип добива особено изразена форма, бидејќи процесите на национално конституирање се одвиваат во услови на империјално наследство, нерамномерна модернизација и силно посредство на големите сили.

Етносимболистичкиот пристап на Антони Д. Смит помага да се согледа значењето на долготрајните културни и верски континуитети во балканските национални наративи. Тој најтемелно се бави со истражување на националниот идентитет – клучна парадигма за XIX век. Во балканскиот контекст на XIX век,

етносимболистичкиот пристап на Смит овозможува попрецизно разбирање на начинот на кој националните идентитети се конституираат во услови на империјално наследство и доцна модернизација. Националните движења на Балканот, иако модерни по својата политичка артикулација, црпат легитимитет од подлабоки етнички јадра, вклучувајќи митови за потекло, култови на историско страдање, религиски традиции, јазична припадност и симболичка врска со територијата.

За Смит националниот идентитет претставува континуирана репродукција и реинтерпретација на симболи, вредности, митови, чувства и традиции, кои го сочинуваат наследството на припадниците на националната заедница, како и поистоветување на индивидуалните припадници на таа заедница со тоа наследство и нејзините културни елементи (Смит, 2010:20).

Овие елементи функционираат како културен резервоар што им овозможува на националните елити да ја преведат модерната идеја за нација во разбирлив и прифатлив облик за поширокото население. Во таа смисла, балканските нации не можат да се сфатат ниту како чисто „измислени“, ниту како природно дадени, туку како историски процеси во кои модерните политички цели се спојуваат со долготрајни симболички структури, што особено јасно се манифестира во националните програми и востанијата на XIX век.

Историските и културолошките интерпретации насочени кон Балканот дополнително ја продлабочуваат оваа теориска рамка.

Барбара Јелавич го објаснува балканскиот национализам како производ на спојот меѓу западноевропските идеи и империјалната криза. Според Јелавич, балканските национални водачи и интелектуалци во XIX век идејната основа ја нашле во либерализмот и национализмот врз кои ги артикулираат своите политички барања, при што борбата за национално ослободување се поврзува со пошироките европски концепти за слобода, права и легитимна власт. Јелавич сумира дека идеите на просветителството и либерализмот му дадоа на балканскиот национализам јазик на права и слободи, а романтизмот му обезбеди историска и емоционална длабочина (Јелавич, 1999: 204).

Во балканскиот контекст, процесите на национално конституирање биле дополнително усложнети од влијанието на големите сили и од нерамномерната динамика на создавање национални држави. Како што забележува Мојсиева-Гушева, „формирањето на државите на Србите, Грците и Бугарите во XIX век се одвивало во тесна врска со пошироките геополитички интереси и дипломатски

процеси што ја следеле кризата на Османлиската Империја, при што не сите балкански народи успеале истовремено да ги реализираат своите национални и државотворни стремежи“ (Мојсиева-Гушева, 2013: 28).

Од друга страна, речиси сите националистички доктрини целосно го свртеле фокусот на внимание од поединецот кон колективниот ентитет, односно нацијата. Поголемиот дел од речникот на романтичниот национализам во голема мера бил под влијание на пишувањето на Јохан Готфрид Хердер, германски филозоф, чии идеи ќе имаат големо влијание во Источна Европа. Тој ги сметал поединците во општеството само како дел од „volk“, што грубо може да се преведе како народ, или поточно, како национална група. Хердер сметал дека уметноста, музиката, литературата, локалните обичаи, законите – всушност, повеќето облици на културното и на политичкото живеење – се манифестација на Volksgeist, или на единствениот дух на секој народ (Јелавич, 1999: 205-206).

За разлика од либерализмот, кој примарно се насочува кон заштита на индивидуалните права и кон ограничување на државната власт, националните идеологии од XIX век често го преместуваат тежиштето кон колективот. Во рамките на ваквото сфаќање, човештвото се перципира како поделено на природни етнички заедници, обединети преку заеднички јазик, религија, обичаи и историска традиција. Јазикот се издигнал како клучен носител на националниот идентитет и како најавтентичен израз на народниот дух. Националистичките мислители настојуваат кон јазична кодификација и „прочистување“, сметајќи дека само мајчиниот јазик овозможува вистинско изразување на националната култура.

Долготрајната расправа околу дефинирањето на нацијата, која со децении се води меѓу историчарите, социолозите и политиколозите, сведочи за сложеноста и динамичноста на самиот поим. Наместо да се задржува на исцрпно разгледување на сите постоечки теориски позиции, овој пристап тргнува од јасно разграничување меѓу концепцијата што ја сфаќа нацијата како производ на национализмот и субјективната национална свест, и разбирањето на нацијата како објективна општествена реалност со историско потекло, од која национализмот произлегува како секундарен феномен. „Притоа, нацијата не се третира како непроменлива или надисториска категорија, туку како историски условена форма на колективно постоење, чијшто карактер се менува заедно со општествените односи“ (Хрох, 2014:3).

Секој обид за дефинирање на нацијата преку фиксни „карактеристични особености“ нужно наидува на внатрешна противречност, бидејќи таквиот пристап ја занемарува динамиката на историскиот развој и варијабилноста на елементите што ја сочинуваат нацијата. Примерите покажуваат дека присуството на територијална компактност, заеднички јазик или културна традиција не е доволен услов за постоење на целосно оформена нација, исто како што некои нации се конституирале и без исполнување на сите овие критериуми (Хрох, 2014:4).

Оттука, поцелисходно е нацијата да се сфати како посебен тип голема општествена група, дефинирана не преку статични атрибути, туку преку стабилна и сложена мрежа на општествени односи во кои поединецот зазема трајно место. Во ваквата перспектива, националната припадност не произлегува од изолирани културни или етнички особености, туку од историски формирани општествени релации и колективни врски.

Во таа смисла, нацијата се карактеризира со комбинација од економски, територијални, политички, културни, јазични и други релации, кои се развиваат во рамките на конкретен историски простор и се одразуваат во колективната свест. Особено значајна улога во процесот на националното формирање добива економската релација, поврзана со развојот на размената, поделбата на трудот и националниот пазар, иако таа не може да се смета за единствен или апсолутен фактор. Националниот процес, оттука, треба да се разбира како резултат на заемното дејствување и варирање на повеќе односи, чиешто значење се менува во различни историски и општествени контексти, што овозможува подинамично и попрецизно толкување на нацијата како историски процес, а не како завршена и однапред дадена категорија (Хрох, 2014:3).

Во балканскиот контекст на XIX век, ваквото динамично и релациско разбирање на нацијата овозможува да се согледа националното формирање како постепен процес што се одвива во услови на империјална рамка, нерамномерна економска модернизација и преклопување на јазични, верски и политички односи, а не како линеарно „будење“ на однапред дефинирани народи.

Во поновите толкувања на балканскиот идентитет, дополнително се нагласува потребата од надминување на есенцијалистичките сфаќања за нацијата како природно дадена и непроменлива категорија. Анализирајќи ги балканските идентитетски модели, Јасмина Мојсиева-Гушева укажува дека сфаќањата за националниот идентитет на Балканот често остануваат заробени во

традиционални претстави за етничката и културната различност како непроменлива основа на политичкото организирање. Поврзувајќи ги овие тенденции со размислувањата на Слободан Дивјак и Мартин Хајдегер, таа забележува дека „нациите неретко се доживуваат како резултат на „природна поделба на човечкиот род“, а не како историски формирани заедници“ (Мојсиева Гушева, 2013: 32). Ваквите претстави придонесуваат за создавање стереотипи и зацврстување на границите меѓу различните етнички и културни групи, при што идентитетот се гради преку спротивставување кон Другиот наместо преку процеси на заемна интеракција и историски развој.

Прашањето за Другиот претставува една од клучните точки во современите толкувања на националниот идентитет. Во таа насока, Цветан Тодоров во делото „Ние и другите“ укажува дека колективните идентитети често се обликуваат преку воспоставување симболички граници меѓу „своето“ и „туѓото“, при што претставите за Другиот стануваат важен механизам за самодефинирање на заедницата. Националната припадност, според ова гледиште, не се изградува исклучиво врз заедничките карактеристики на групата, туку и преку начинот на кој таа ги перципира и ги вреднува другите заедници.

Во таа поширока интелектуална линија, романтичарската мисла на Јохан Готфрид фон Хердер за јазикот и народниот дух обезбедува клуч за разбирање на културната фаза на балканските преродби. Заедно, овие пристапи покажуваат дека балканските нации во XIX век не можат да се објаснат преку една теорија, туку бараат комбинирана анализа што ги поврзува модерните политички процеси со културната меморија, идентитетските претстави и империјалното наследство.

1.3. Културна преродба на балканските народи

Во XVIII век, како реакција на апсолутистичките режими и догматизмот на црквата, се развива ново сфаќање на човекот и општеството. Според Е. Касирер, „оригиналноста на Просветителството не лежи во создавањето нови идеи, туку во новиот начин на мислење, во критичкиот однос кон наследеното знаење и во верата дека разумот може да го преобликува и систематизира целокупното духовно наследство на човештвото“ (Касирер, 1951: 7). Според него, Просветителството претставува пред сè метод на критичко мислење, а не збир од догматски учења и токму таквите идеи не останале ограничени само во рамките на Западна Европа, туку постепено се ширеле и на Балканот, каде добиле

посебна димензија – поврзана со националните преродби и борбата за културна и политичка еманципација.

Просветителските идеи во Европа го означуваат раѓањето на модерната епоха, додека на Балканот тие претставуваат клучен поттик за национална и културна преродба. Двата процеса се различни по форма, но суштински поврзани во стремежот кон слобода, знаење и напредок. Како што пишува Касирер, „целата просветителска мисла е израз на длабоката вера во разумот и неговата способност да го преобрази светот“ (Касирер, 1951:8).

Балканот во XVIII и XIX век се наоѓал под доминација на Османлиската Империја, што создавало специфични услови за ширење на просветителството. Наместо филозофски расправи, балканските интелектуалци се насочиле кон практична просветителска дејност – пишување книги на народен јазик, создавање буквари и организирање училишта. Гане Тодоровски забележува дека „просветителството на Балканот немаше можност да се развие како апстрактна филозофија; тоа се јави во облик на училишна и книжевна преродба, тесно поврзана со националните движења“ (Тодоровски, 1985: 112).

Просветителските идеи на Балканот, поточно во Македонија биле ширени преку делата на Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ, во Бугарија преку делото на Паисиј Хилендарски додека во Србија преку Доситеј Обрадовиќ, кои не биле само книжевници, туку и културни мисионери, кои преку народниот јазик ја ширеле просветната и преродбенска идеја на Балканот, чија главна цел била културна еманципација и создавање национална свест. Јован Радониќ вели дека „сите јужнословенски просветители беа водени од една мисла – како народот да се изведе од темнината на незнаењето“ (Радониќ, 1950:74).

Ако се направи паралела со изминатите развојни периоди од средновековието па навака може да се забележи дека во рановизантискиот период македонскиот простор бил еден од централните творечки полигони, кадешто се профилирале основоположените книжевни традиции. Тие се воспоставувале врз основа на универзалните вредности на актуелниот творечки стандард, што ги поттикнувал општите и посебните културни и цивилизациски проникнувања на Блискиот исток, Балканот и пошироко во Југоисточна Европа“ (Велев, 2014: 27). Според Велев книжевноста како творечки процес имала строго ангажирана функција да се поистовети со основите на христијанската идеологија, при што однапред изградениот и осмислен творечки свет требало еднакво да е препознатлив во сите христијански средини и да предизвикува иста импресија.

Ваквото единство на духовно и културно живеење изградило интегрална цивилизација, а севкупните творечки процеси се централизирале во византиското книжевно-творечко клише. Во продолжение, Велев ја изложува тезата дека во средниот век во непосредните византиско-македонски творечки врски се вршела трансмисија на верскиот, филозофскиот, креативниот и научниот комплекс во двете насоки. Па во византиската книжевност биле приопштувани и искуства од древномакедонската книжевна култура. Книжевните дејци (автори на ранохристијанските творби, преводи и преписи) биле главните двигатели на творечките процеси во византиската и во македонската книжевна историја. Од ранохристијанскиот период, истакнува Велев, сè до афирмацијата на словенската писменост и цивилизација во Македонија книжевните дела се воспремале директно на византогрчки јазик.

Идејната конфронтација помеѓу исихастите³ и рационалистите, при што победил мистицизмот на исихастите оставило последици во развојот на новите просветителски пројави во периодот од XVI до XVIII век. Според Велев, тоа се манифестираше и во македонското книжевно наследство преку примената на космогониските и теократски начела во содржинските творечки ангажмани, а не биле присутни и схоластичките догматски погледи. „На книжевно-творечката сцена уште понагласено се развила појавата на препознатливи облици на хуманизам и ренесанса. Во концептот на хуманистичките појави веќе се преплетиле нишките на верскиот простор кон идеалот на човекот со мирската антропоцентричност, при што на прв план дошол до израз духовниот препород на човекот. Со сè почестотото истакнување на етичките мерила, индивидуализмот и на субјективизацијата во книжевноста, појасно се потврдиле принципиелностите на ренесансата“ (Велев, 2014: 499-500).

За Македонија, во рамките на Византија, исто така овој процес значел и предизвикување на опстојба еден историски процес на поместување и раздвојување во творечките паралелизми меѓу *источната* и *западната* современа културна традиција.

Оттогаш па наваму, заклучува Велев, развојните идејно-творечки системи ќе имаат некаков истовремен одзив во источната и во западната книжевност, но секогаш и од едната и од другата страна ќе се набљудуваат процесите како ехо на

³ „Во XIV век тридецениска поширока богословска, културна и политичка расправа и спор помеѓу две идеологии: митскиот експресионализам на исихастите и схоластичниот рационализам на Бернард Варлаам и на Григориј Акиндин – Прилепски“ (Велев, 2014: 492)

туѓото културно искуство. Едноставно, вака пресудило времето – на историската духовна и културна сцена разликите да ја негуваат опстојбата на народите и на нивните традиции (Велев, 2014: 499-500).

До XIX културата кај балканските народи, особено кај оние кои се наоѓале под Османлиска власт, главен двигател на просветата, образованието, а со тоа и на културата воопшто била црквата. Притоа бележито е што во популарната верска литература се раскажувале приказни за животот на светците, мачениците и хероите, а особено место имале приказните за новите маченици, кои страдале поради одбраната на христијанството од исламот.

За балканските народи особено е значајно што културата била негувана и од страна на селска заедница, преку усна епска и народна поезија, од која Јохан Волфганг фон Гете, Адам Мицкиевич, Александар С. Пушкин и сер Волтер Скот, биле фасцинирани од богатството на балканската фолклорна традиција и го свртеле вниманието на Запад кон оваа литература. Сите балкански народи имале богатство од митови, поезија и песни.

Во грчките песни се раскажувало за јуначките дела на воините на византиските ганици против арапските непријатели во X век. Најпознати од нив е песната *Digenis Akritas*. Во подоцнежните грчки песни се раскажувало за националната трагедија на падот на Цариград (Јелавич, 1999: 207). Епската поезија особено била значајна меѓу словенските народи, чии приказни биле опејувани со придружба на едножичаниот инструмент гусла.

Српските песни биле фокусирани на средновековната држава и нејзината пропаст, а хрватските на настаните по XV век, додека кај Босанските муслимани во народна поезија главни ликови биле Турците. За балкански народи е бележито што сите имале популарни балади, или ајдутски песни, во кои се опејувале одметнатите херои кои биле мошне обожувани и кои го претставуваат континуитетот на национална борба.

Веќе во XVIII век, некои интелектуалци на Балканот, сè повеќе се задлабочувале во изучувањето на својот јазик и историјата. Бидејќи печатените дела станувале сè подостапни, сè повеќе писатели сакале да го користат својот мајчин јазик во писмена форма, било неопходно да се воспостават стандардни литературни јазици што би биле изучувани и во училиштата. „Во Грција, покрај многуте различни грчки дијалекти што се зборувале во тоа време, тие ја наследиле и големата традиција на класичниот свет и неговите литературни ремек-дела. Искушението било силно да не се напушти јазикот што се зборувал

и пишувајќи во Атина во петтиот век. Покрај тоа, тука било и наследството на византиското и на православното учење. На ова прашање морало да се одговори во време на грчкото културно заживување во XVIII век, што најчесто се случувало надвор од османските територии; главен центар бил Виена кога Јозеф II во 1783 година дозволил да се печатат книги на грчки јазик“ (Јелавич, 1999: 209).

На грчката културна и интелектуална сцена во текот на преродбенскиот период особено се истакнале Ригас од Фера и Адамантиос Кораис, кои оставиле значајно влијание врз развојот на модерната грчка национална мисла. Кораис својата дејност ја насочил кон афирмација на класичното грчко наследство, при што негов најзначаен потфат било објавувањето на седумнаесеттомната „Библиотека на грчката литература“, со која настојувал да ја доближи античката книжевна традиција до современата публика. Во однос на јазичното прашање, тој се залагал за создавање литературен јазик што ќе биде што е можно поблизок до класичниот грчки, ослободен од бројните заемки што навлегле во говорниот јазик во текот на османлискиот период. Како резултат на овие настојувања била оформена катаревусата, јазична норма што подоцна била прифатена во администрацијата и образовниот систем на новата грчка држава.

За разлика од Кораис, Ригас од Фера своите политички и национални идеи ги изразувајќи преку народниот јазик, настојувал да допре до пошироките слоеви на населението. Неговото творештво било проникнато со револуционерни и ослободителни идеи, а особено влијание извршила „Борбената химна“, во која биле изразени стремежите кон слобода, политичка еманципација и национално ослободување. Поради тоа, Ригас се смета за една од најзначајните личности на грчката и балканската преродба, чие дело претставува рана манифестација на модерниот национализам на Балканот. Во Србија, значајна улога одиграла Митрополијата во Сремски Карловци, која одржувала врска со православните институции во Русија; многу српски студенти по теологија се школувале во Киев, но главната улога за преродбенскиот процес одиграле Доситеј Обрадовиќ и Вук Караџиќ, кои пишувајќи на народниот јазик. Притоа најголемо влијание врз развојот на српскиот литературен јазик ќе изврши Караџиќ кој го избрал источнохерцеговскиот дијалект како стандардна форма и составил граматика и речник, а собирал и народни епски и лирски песни.

2. МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА И НАЦИОНАЛНА ПРЕРОДБА XIX ВЕК

2.1. Општествено-економски трансформации и генезата на преродбенската идеја во Македонија

Кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век, во Османлиската Империја се одвивале значајни општествено-економски промени како резултат на постепено навлегување на идеи од Француската револуција, процесот на индустријализацијата по Индустриската револуција и теориите за формирање држави и нации, кои доаѓале од западноевропските земји. Сите промени се чувствувале и во Македонија, која се наоѓала во рамки на Османлиската Империја. Развојот на занаетството и трговијата создало услови за економско јакнење на македонските градови и за оформување на македонското граѓанство како општествен слој што во текот на XIX век ќе стане носител на економскиот и културно-политичкиот живот.

До крајот на XVIII век, македонското население било претежно рурално, околу четири петини од населението било во селата, додека турското население главно живеело во градовите. Веќе во првите децении на XIX век започнал значаен демографски и социјален пресврт и како резултат на политичката нестабилност, економската несигурност во селските подрачја, започнува масовното преселување на селското население кон градовите (Кантарџиев, 1985: 9). Причина за масовна преселба во градовите била и појавата на крџалиските банди и постојаните грабежи во селските средини. Овој миграциски процес придонел за постепено јакнење на македонскиот, односно христијанскиот елемент во градовите, кои сè поизразено добиваат македонска етно-социјална физиономија.

Паралелно со економскиот подем на македонските градски средини, процесот на рурално-урбана миграција продолжил и во средината на XIX век. Според Кантарџиев, развојот на занаетството и трговијата, во услови на продор на стоковно-паричните и капиталистичките односи, создал поволна средина за вклучување на новодојденото население во градските стопански дејности. „Особено од 1830-тите до 1860-тите години, занаетчиското производство бележело значителен раст, при што одделни македонски градови: Серез, Ениџе

вардар, Неврокоп, Петрич, Прилеп и други. се оформиле како регионални производствени центри со широка палета на занаетчиски производи“ (Кантарџиев, 1985:11).

Развитокот на трговијата издигнал и голем број македонски трговци од Солун, Костур, Скопје, Битола, Охрид, Велес, Прилеп и други градови, кои се занимавале со увоз и извоз на стока на големо. „Трговските врски на македонските градови со надворешниот свет особено зајакнале по отворањето на новите трговски патишта (1863-1866), поставувањето на телефонско-поштенски линии и станици и трасирањето на првите железници во Македонија (1869-1873), кои овозможиле непречено навлегување на европскиот капитал во Турција“ (Кантарџиев, 1985: 11-12).

Интензивирањето на занаетчиското и земјоделското производство создало основа за развој на внатрешната и надворешната трговија, со што македонските градови постепено го надминуваат карактерот на локални пазари и се вклучуваат во пошироки балкански и европски економски мрежи. Трговските врски со средно и западноевропските земји, како и отворањето на нови комуникациски и сообраќајни линии во втората половина на XIX век, овозможило посилно навлегување на европскиот капитал и интегрирање на Македонија, како османлиска провинција, на европскиот пазар.

Со економскиот подем на македонските градови, поттикнат од развојот на занаетчиството и трговијата, се оформил нов општествено-економски слој: македонското граѓанство, составено пред сè од занаетџии и трговци, кое ќе одигра клучна улога во процесите на културна и национална преродба.

„Во повеќе македонски градови, особено во Битола, Охрид и во јужните градски центри, доминантни позиции во економскиот и општествениот живот имале грчкиот и погрчениот цинцарски елемент, што било условено од економски причини и од престижниот статус на грчкиот јазик како трговски и културен медиум во рамките на Османлиската Империја и пошироко“ (Кантарџиев, 1985:12). Токму затоа, во такви услови, дел од економски позасилените македонски чорбачии се погрчувале, прифаќајќи ја доминантната културна матрица како средство за стопанска мобилност.

Со понатамошниот развој на стоковно-паричните односи и проширувањето на пазарот, бројно и економски се зајакнува сталежот на македонските занаетџии и трговци, кои постепено ги потиснувале турските, а во

конкурентска борба и грчките стопански позиции во чаршијата. Оваа економска конкуренција, особено изразена во втората половина на XIX век, добила и јасна социјална и колективна димензија, достигнувајќи кулминација во формите на организиран економски притисок и бојкот.

Македонското еснафство постепено прераснувало во значаен фактор во економскиот, општествениот и културниот живот на градовите, активно учествувајќи во работата на еснафските организации, црковно-училишните општини и другите локални институции. Во такви околности се формирал влијателен граѓански слој од трговци, занаетчии и образувани поединци, кој одиграл значајна улога во процесите на културна и национална преродба во Македонија во текот на XIX век.

Особено значајна била улогата на еснафските организации како клучен општествен и економски фактор во процесите на културна и национална преродба во македонските градови. Иако првично функционирале како исклучиво економски здруженија, со нивното стопанско јакнење, еснафите постепено го проширувале своето дејствување и станале активни чинители во општествениот и јавниот живот. Тие сè поинтензивно учествувале во решавањето на општинските прашања, ја потиснале традиционалната улога на чорбациите и се наметнале како легитимни претставници на локалната заедница пред османлиската власт, преземајќи значаен дел од општинските, црковните и училишните надлежности.

Од досегашните истражувања во македонската наука, од страна на неколкумина историчари, утврдено е дека посебно се истакнува улогата на еснафите и трговиците во црковната борба против Цариградската патријаршија, каде што еснафството, заедно со трговците и интелигенцијата, обезбедува не само материјална и организациска поддршка, туку и идејна насока кон создавање самостојни црковни структури. Во исто време, еснафските организации даваат решавачки придонес во развојот на образованието и просветата, преку отворање и издржување народни, вечерни и неделни училишта, поддршка на наставниот кадар и згрижување на сиромашните ученици, при што ваквата дејност е документирана уште од почетокот на XIX век.

Во периодот на својот економски подем, еснафите се јавуваат и како значајни мецени на црковната архитектура, уметноста и културата, финансирајќи изградба и уредување на цркви, манастири и иконостаси, со што се создаваат

трајни материјални сведоштва за нивната културна улога. Истовремено, тие покажуваат активен интерес за отворање училишта, читалишта, библиотеки, за печатење на книги, учебници, речници, буквари како и за нивна дистрибуција ширум Македонија. На тој начин поддржувајќи ги првите преродбенски автори и дејствувајќи како главна читателска, дистрибутивна и меценска средина на преродбенската книжевност, тие се двигателите на културната и националната преродба на македонскиот народ .

Во овој период, македонското граѓанство имало клучна и прогресивна улога во економскиот и духовниот развој на народот. Со создавањето на стабилна материјална основа, се овозможил развојот на народното образование и просветата, појавата и ширењето на првите книги и учебници објавени на македонски народен јазик, како и институционалната артикулација на народните интереси пред месната власт. Преку активното учество во црковната борба и јавниот живот, особено преку отворањето на читалиштата, во кои биле дистрибуирани книги и весници од странство (меѓу кои и од Цариград) и каде што се воделе дебати и дискусии, граѓанството значително придонесувало за формирањето и зацврстувањето на националната свест и чувството на колективен идентитет.

Блаже Конески во еден од првите прегледи што ги прави за деветнаесетиот век, истакнува дека надминувајќи ги тесните рамки на црковната книжнина, што уште владеела во првата половина на XIX век, веќе во втората половина на векот се појавува *граѓанска литература* – со нова содржина и нови изразни средства која се стреми да се огласи на современите појави во животот на македонскиот народ. „Карактеристично е што се буди интересот за народната литература и народните обичаи, каде се отелотворува духот на народноста што треба да ја проникнува преродената народна култура“ (Конески, 1952: 15). Иако одгласот не е каков што би сакале, Конески смета дека токму таквите пројави ги поставиле темелите на македонската современа поезија и проза.

Во еден ваков контекст на пошироки политички и економски трансформации во Османлиската Империја, односно во Македонија од почетокот на XIX век до крајот на седумдесеттите години Блаже Ристовски ја лоцира и клучната етапа на формирањето на македонската културно-национална свест, која може да се подели на три дела (Ристовски, 2001:10). Културно-просветното и црковно-духовното будење (1802-1870) во пошироки рамки бил обележан со реформските обиди на Портата и постепеното економско зајакнување на одделни

македонски градови каде што се создале услови за продор на европските идеи и за интензивирање на контактите со соседните национално-ослободителни движења. Во такви околности, според Ристовски, започнал процесот на етнокултурна диференцијација во рамките на дотогаш недоволно разграничените христијански заедници во Европска Турција.

„Развојот на просветителската дејност се манифестирал преку отворање училишта и појава на бројни книги, учебници, речници и други изданија на македонски народен јазик, кои придонеле за ширење на писменоста и зацврстување на културната самосвест. Тука спаѓаат Даниловиот *Четиријазичник*, делата на Крчовски и Пејчиновиќ, *Таблиците* на Џинот, *Началное учение* на Анатолија Зографски, тријазичниот речник и другите изданија на печатницата на Теодосиј Синаитски во Солун, излегол и првиот превод на книгата за Александар Македонски и други. Сето тоа го поттикнува и интересот за обновување на Охридската архиепископија како црква на Македонија и се бараат границите на митолошната свест за наследството на Филипа и Александар Македонски, и на светите Кирил и Методиј и Климент и Наум“ (Ристовски, 2001:11).

Во вториот дел од првата етапа (1844–1858), Ристовски го именува националното будење како „нашизам“ кое според него претставувало посебен израз на сепаративна национална свест во борбата за сопствен јазик и црковна автономија. Под влијание на грчката, бугарската и српската пропаганда, македонското прашање сè појасно се поставило како прашање на културна и јазична самобитност, а реакцијата против употребата на туѓи учебници и јазични норми резултирало со објавување од страна на Партениј Зографски на учебниците „на македонско наречје“, и филолошки објави за дефинирање на особеностите на западномакедонските говори.

Веќе во следната деценија до 1870 година Борбата за воведување на старословенскиот јазик во богослужбата, за употреба на народниот македонски јазик во образованието и за обновување на Охридската архиепископија постепено се претворила во едно од централните прашања на културниот и црковниот живот во Македонија. Истовремено, овие процеси придонеле за засилување на националните пропаганди на соседните балкански држави, кои настојувале преку црквата, училиштето и печатот да го прошират своето влијание врз македонското население. „Тоа е деценија кога се настојува да се снабди грчката печатница на Киријак Држилович во Солун и со словенски букви за печатење книги и на

„македонски јазик“, кога се објавуваат македонските учебници на Димитар В. Македонски, Димитар Хр. Узунов и Кузман Шапкарев. Истовремено се подготвувале македонските граматика и другите учебници на учителите Ѓорѓи Динката и Венијамин Мачуковски“ (Ристовски, 2001:13)

Втората етапа, која Ристовски ја определува како период на изградба и јавна артикулација на македонската национално-ослободителна програма (1870–1892), претставувала пресвртна етапа во развојот на македонската национална свест. Нејзиниот почеток се поврзува со основањето на Бугарската егзархија во 1870 година, која како единствена словенска православна црковна институција во Османлиската Империја ги изменила условите за понатамошниот развој на црковното и националното прашање во Македонија. Со тоа постепено згаснувале надежите за обновување на Охридската архиепископија, додека истовремено се појавувале нови облици на отпор кон егзархиската политика и засилени настојувања за зачувување на посебноста на македонското население. Во вакви околности македонската национална мисла сè појасно се артикулирала преку културни, црковни и политички иницијативи, а ослободителните стремежи постепено добивале поорганизирана и поизразена јавна форма. Според Ристовски, во рамките на овој период македонската национална свест, мисла и дејност се развивале низ две основни фази.

Македонската национална идеја добива јасни контури: за посебна нација, сопствен јазик и црковна хиерархија, како и барање за политичка автономија. Востанијата од седумдесеттите години, подготовките за вооружено дејствување и програмските документи на револуционерните структури ја вовеле политичката и револуционерната компонента во националната мисла

„Периодот по Берлинскиот конгрес (1878–1892) се одликува со консолидирање на националната програма и со обиди за институционално оформување на автономна држава Македонија. Организирањето народни собранија, изработката на уставни и програмски документи и интензивната публицистичка дејност сведочат за повисок степен на политичка самосвест. Најсилен оддег имале токму статиите што македонските преродбенски дејци ги печатат во Цариградските весници, независно од притисоците од бугарските редактори и нивните напади и дискредитации.

И покрај силните притисоци од соседните пропаганди и од османлиските власти, македонската национална мисла постепено прераснала во

револуционерно организирање што ќе кулминира во последната деценија на XIX век.

На тој начин, парадигмите што ќе бидат подложни на понатамошни разгледувања и анализи како што се: македонското прашање, борбата за црковна и јазичната автономија, образовно-книжевните процеси, не се изолирани феномени, туку составни делови од еден поширок и неминовен процес на општествено-економска трансформација.

Преродбенската идеја во Македонија во XIX век се раѓа токму на пресекот меѓу економското зајакнување на градските средини, европските интелектуални влијанија и отпорот кон надворешните национални пропаганди, при што јазикот и црквата ја играат улогата на носечки столбови на новата национална свест.

2.2. Македонското прашање во балкански и европски контекст

Во почетокот на XIX век, започнала борба за ослободување од долговековната потчинетост на целиот Балкан. Бележити се револуционерните акции од страна на македонскиот народ, но без силна поддршка од други сили, сите траеле краткотрајно и безуспешно. Воедно започнала и борбата за обнова на Охридската архиепископија, борбата за самостојна македонска црква од која произлегла, односно се разгорела националната свест, која пак го поттикнала формирањето на црковно – училишните општини, отворањето печатници, училишта, читалишта на мајчин јазик, потребата од нормирање на македонскиот литературен јазик. Со еден збор пред светската јавност било отворено македонското прашање, со цврстото барање: Македонија на Македонците! Затоа, истакнува Миронска: Кога зборуваме за македонското прашање тоа значи дека зборуваме за кој било конститутивен сегмент од македонскиот идентитет (Миронска-Христовска, 2009: 19-20).

Комплексноста на македонското прашање се огледа во повеќе аспекти, најмногу национални, идентитетски, териториски, економски, културни и културолошки.

Марк Мазовер укажува дека османлиското наследство на Балканот било предмет на различни и често спротивставени толкувања. Во дел од националните историографии османлискиот период бил претставуван како време на политички и културен прекин, додека други пристапи го согледуваат како составен дел од

историскиот развој на регионот и како продолжение на одредени византиски административни и културни традиции.

Првото толкување е темелот врз кој се градеа официјалните истории на балканските нации-држави, каде османлискиот период е само темна страна од нивната историја, а овој период е само пречка во континуитетот на нивните средновековни и антички кралства и модерните нации-држави. Второто толкување го разбира османлиското наследство како комплексна симбиоза на турската, исламската и византиската, односно балканската традиција. Тоа се темели на логичката претпоставка дека неколкувековниот заеднички живот морал да изроди и заедничко наследство (Тодорова, 2001: 241).

Според Тодорова Османлиската држава до доцниот XIX век била наднационално (или подобро кажано: ненационално) царство со силни средновековни карактеристики, во кое бирократијата, се чини, била единствената заедничка институција што ги поврзува, но не и спојува различните делови од населението. Се разбира дека Османлиското царство не го создало интегрираното општество.

Тоа што некои балкански историчари и антрополози не сакаат да го разберат, смета Тодорова е „дека ова царство не се стремело да оствари таква интеграција, а камоли асимилација. Така, борбата за националното ослободување и создавањето на национални држави не претставува само целосен и радикален раскин со минатото, туку и негација на тоа минато. Ова овозможило формирањето на нациите да се изврши на два основни принципа, како што се јазикот и верата“ (Тодорова, 2001: 240 - 241).

Во периодот кога кај сите европски народи започнало формирањето на држави и нации, балканските народи сè уште биле под Османлиска Империја, тие се идентификувале како христијани и муслимани. Под влијание на европските сили, а најмногу во периодот околу 1860 до 1870 година, особено по добивањето на црковна независност, односно формирањето на Бугарската егзархија (1870), сите соседски, па и империјалистички апетити околу мекедонската територија и име, се зголемиле и започнале со своите асимилаторски политики.

Валентина Миронска - Христовска ја застапува тезата дека „македонското прашање се отворило еден век претходно, односно со неканонското укинување на Охридската архиепископија во 1767 година, што било политичка одлука од страна на Цариградската патријаршија (фанариотите) и високата порта (Миронска - Христовска, 2021:59). Миронска-Христовска појаснува дека со овој

политички чин започнал процесот на негирање на македонскиот идентитет, бидејќи опстојувањето на црквата (верскиот принцип) во тој период било од особено значење за државотворност.

Во Османлиската Империја милетите биле определувани според верската припадност, а црквата била единствена институција што го определувала легитимитетот на народите на Балканот. Преку неа се одвивала просветната дејност, која била клучна за развивање на националната свест и зачувување на идентитетот (Миронска- Христовска, 2013:71).

Преку признавањето на автономноста на црквата би можело да се смета и на државност, што во овој случај, ако се додадат и интересите на големите сили и соседските асимилаторски политики, за македонскиот народ станало невозможно. По укинувањето на Охридската Архиепископија богослужбите во црквите се одвивале на грчки јазик, а подоцна со добивањето на автономен статус Србија и Бугарија ја започнала распределбата на македонските епархии, преку дистрибуција на свои учебници го започнале влијанието во просветата, и на тој начин го иницирале процесот за културна асимилација на македонскиот народ и за територијална поделба на Македонија.

Македонското прашање со посебен интензитет се актуелизирило во втората половина на XIX век, а го предизвикало интересот кај повеќе европски дипломати и научници, кои го анализирале ова прашање од политички, економски, антрополошки, јазичен и културен аспект.

Во таа насока ќе споменеме и ќе разгледаме некои од нивните проучувања и ставови токму од времето кога биле непосредни сведоци на случувањата.

Чешкиот археолог, Лубор Нидерле (1868-1944) во книгата *Македонскојто прашање* издадена во 1902 година во Софија, истакнува дека македонското прашање на политичка маса и на научно поле избива на површина во шеесеттите години со стремежот на бугарската црква, новите револуции и Големата турска војна, а во неговата основа Нидерле, смета дека суштествуваат два проблеми: политичкиот и етнолошкиот.

„Се разбира и претходно тука се појавуваа прашања, во различни периоди и во различни случаи, кои потоа му послужија како основа: турските зулуми и тешкото ропство веќе даваа причина за копнежот за слобода, од друга страна уште претходно тука се искажуваа сомневања во бугарштината на македонските Словени (фалшливо издание на песни од Милоевиќ 1869 година, и како противтежа фалсификаторските фабрикации на Верковиќ) а од трета страна

училишната и црковна пропаганда (од 1857 година) не се ограничуваше само на Бугарија, но ги засега и македонските епахии“ (Нидерле, 2014: 8).

Многу концизно, Нидерле, ги истакнува причините за актуелизација на македонското прашање во текот на седумдесеттите години од XIX век, но и големососедските и империјалистички аспирации. Во Продолжение на своето излагање, тој истакнува дека од особено значање била политичката насока или проблематика во чии рамки се разгледувало прашањето биле, дали Македонија треба да биде ослободена од турското ропство и кога ќе се ослободи, кому би требало да му припадне, и во етнолошка насока, научно да постигне решение каква е народноста на мнозинството и јадрото на македонското население, односно дали преовладуваат Бугари, Грци или Срби.

Тука е моментот кога: „Повторно и во поголема мера, пред Европа се појавува македонското прашање во руско-турската војна, а овој пат главно како дел од големото источно прашање“ (Нидерле, 2014: 14).

За македонското прашање, Полјански смета дека турското загосподарување на Балканот и нивното зацврстување на овој европски дел, се појавува и најголема заинтересираност на европските држави кон Османлиската Империја пред сè за зачувување на нејзината целост, а во исто време и за разделбата на нејзините подрачја. Токму и во овој период се кристализира и таканареченото Источно прашање⁴, како проблем за опстанокот на Османлиското царство. Оваа заинтересираност на европските држави опфаќала низа подрачја меѓу нив и Македонија, односно пројавувале интерес и кон македонското прашање.

При дефинирањето на македонското прашање – Полјански поаѓа од констатацијата дека со овој проблем ја означува не само борбата за ослободување на Македонија, туку и односот на европските држави за решавање на македонското во рамки на источното прашање. Според Полјански, во 1861 година, Русија направила обид да ја преобрази средновековната политичка карактеристика – *Бугари* во етноним, и да се избрише разликата помеѓу жителите

⁴ „Постојат повеќе гледишта по прашањето за временскиот опсег во развивањето на овој проблем. Некои, почетокот го гледаат во загосподарувањето на Турците на теренот на Блискиот Исток и на Балканот; други, на битката кај Лепанто (1571); трети, на борбите на европските сили и на Русија за турските поседи по Кучук-кајнарџискиот мир (1774); и другите разбирања за периодот на Наполеоновите војни, потоа на Кримската војна; Руско-турската војна (1877/78) и на Берлинскиот конгрес и на натамошните настани, што го потресувале Балканот и Блискиот Исток. изразот - Источно прашање - е воведен во европската дипломатија на Конгресот на Светата алијанса во Верона (1822) и тоа поврзано со Грчкото востание од 1821 година. Независно од тоа, овој израз како меѓународен поим, како термин на дипломатската и политичката борба за наследството на Османската империја може да го следиме уште подалеку, во периодот на турското господарство, како почеток на нова ера во историјата на Европа“ (Полјански, 1990: 64-65).

на Македонија и Бугарија. Напуштањето на терминот *Словенство* – кој означувал парадигма за еден колективен идентитет извршил мобилизаторска функција во идеите и движењата за Балканска федерација и Панславизам. И за Австрија и за Русија, важни биле териториите, не водејќи притоа сметка за културните и национални белези на населението.

Од 1862 до 1867 година, емигрантската бугарска политичката организација во Романија, поддржана од Русија направила обид за создавање на балкански сојуз (предводен од Србија) за решавање на Источното прашање. Била изработена и *Програма*, според која народот би се нарекувал *буџаро-срби* или *србо-буџари*, а на чело на државата именувана како Југословенско царство (во состав: Бугарија, Тракија, Македонија) би стоел Михаил Обреновиќ, би имале заедничка влада и народно собрание. Но преговорите за создавање заедничка држава помеѓу Бугарите и Србите не успеале, па поддршката на Русија се сконцентрирала на Бугарија во однос на црковното прашање.

Таквите напори во 1870 година придонеле со султански акт да биде формирана Бугарската егзарија, што значително ги усложнило и отежнало напорите за обнова на Охридската архиепископија, но довело до позасилено дејствување односно актуелизирање на македонското прашање од страна на македонистите и сепаратистите.

Меѓутоа најголема потврда за јасната дистинкција помеѓу бугарската и македонската посебност - изразена преку *македонизмот*, доаѓа од неговите најлуте противници, како што вели Блаже Конески уште во 1959 година. Имено на 18 јануари 1871 во весникот *Македонија* во Цариград е објавена статијата од Петко Р. Славејков, *Македонскојто прашање*. Тој објаснува зошто најпосле се решил да пишува за македонското прашање - за кое признава дека никогаш немало да проговори ако било само јазично и учебно, а не содржело и скриена цел на „македонските наши браќа“, кои под превезот на јазикот и неговите наречија, имале „цели за распарчување на сè уште неустроениот наш народ“ (Конески, 1959: 75).

Славејков врши напад врз „македонистите“ и нивните тврдења „дека тие не биле Бугари, туку Македонци“. Нападот на Славејков не е само кон Македонците/македонистите кои се делеле со неоснованите тврдења дека се потомци на древните Македонци, туку и кон македонистите кои се „делат од Бугарите врз друга основа, според која тие се чисти словени, а Бугарите се Татари и не знам ти што! Потоа, Славејков ги нарекува Македонците „глупавите деца“,

а нивните погледи „смешни и плитки“, но и пророчки предупредува: „Занесени во внатрешните расправи што се и што не се, нашите Бугари во Македонија не ќе можат да се заштитат од надворешните посегаша и од непријателските присвојувања на Грците од југ и на Србите – од север“ (Конески, 73-83).

Според Конески од написот на Славејков може да се согледа и колку се настојувало „деликатното“ македонско прашање да не биде јавно експонирано во печатот. Фактот што сепак излегло на површина покажува дека напнатоста веќе била акумулирана. За Конески, особено е важно што преку таа статија се добива увид во оформените ставови на македонистите. Според сведоштвото на Славејков, тие идеи биле артикулирани уште во раните шеесетти години од XIX век, односно во периодот кога започнува поинтензивното вклучување на македонското граѓанство во општествено-политичките борби, особено во контекстот на отпорот против Цариградската патријаршија. Тоа, според Конески, значи дека македонското самостојно движење има длабоки корени во преродбенските процеси од XIX век“ (Конески, 1959: 73-83).

Од 70-те години на XIX век, започнале низа револуционерни движења кај народите на Балканот кои се уште биле под османлиска власт: Босанско-херцеговското востание во 1875 година, потоа револуционерните движења и востанија во Бугарија, Разловечкото востание од 1876 година во Македонија и истата година започнала и Српско-црногорската војна против Турција. Започнува т.н. Априлска криза во дипломатијата и во 1877 година поради новонастанатите услови била свикана конференција на големите сили во Цариград.

Големата порта била принудена да одреди една меѓународна комисија што ќе се зафати со изработка на реформи за регулирање на односите помеѓу османлиската влада и потчинетите христијански народи на Балканот и надвор.

Претставниците на големите сили на Цариградската конференција се согласиле за следното: „1) поимите Бугарија и бугарски простор да ги употребуваат во техничка и условна смисла и за териториите што не биле бугарски; 2) тоа да го направат поради можноста тие области (или околии) да бидат земени во процедура за реформи, бидејќи европското јавно мислење под „бугарски“ територии разбирало области што тешко настрадале од турските колежи и жестокости и кои биле под власта на лоша администрација; 3) во сите тие територии да се воведат реформи од административен, а не од политички вид; 4) на тој начин групирањето на териториите (околиите) да нема географска, етничка или политичка конотација; 5) во секој случај, поради оневозможување на

можната шпекулација со политички импликации, групирани територии да се поделат по меридијан, односно вертикално, на источна и западна провинција (вилает), за сепак да се индицираат и да се омеѓат зоните на двата блока – на западните земји – на една и Русија – на друга страна. Од овие причини големите сили на Цариградската конференција условно го прифатиле поимот „бугарски“ провинции и за области и земји што не биле бугарски (Котлар - Трајкова, 2014: 51).

Наташа Котлар - Трајкова, во врска со оваа конференција додава дека дополнително британскиот претставник, лордот Солзбери објаснил дека бугарскиот атрибут бил употребен и над областите што не ѝ припаѓале на Бугарија, за да може тие да бидат земени во разгледување на реформи, бидејќи европското (особено британското) јавно мислење, револтирано од османлиските жестокости извршени во Бугарија, го изедначиле значењето на поимите: жестокост и лоша администрација и бугарски (територии). Лордот Солзбери, покрај овие ставови изнесени на седницата одржана на 27 декември 1876 год., изнел дека „терминот ‘Бугарија’ (наводниците се од самиот документ на Конференцијата – VI протокол, ред, бел.) не означува еден регион чии граници беа определени (...) англиската програма обезбедува гаранции против лошата администрација во места кои не претствауваат дел од Бугарија (Котлар - Трајкова, 2014: 51) .

Во иста насока се произнел и грофот Корти, претставникот на Италија кој истакнал дека биле групирани разни кази (околии) што страдале од лоша администрација и биле сцена на болни настани. Односно, според Котлар - Трајкова, дека силите воопшто немале намера да го потенцираат бугарскиот елемент. Поради тоа, освен Босна и Херцеговина, биле предвидени реформи и за други две провинции (вилаети) – за источната бугарска провинција (составена од бугарски области) и за западната ‚бугарска провинција‘ со групирани области претежно од Македонија, на кои им биле доделени една српска (моравска) и две бугарски области.

Руско -турската војна од 1877/1878 завршила со потпишување примирје во Одрин на 18 јануари 1878, а веќе на 3 март во цариградското предградие Сан Стефано била одржана мировна конференција.

Санстефанската спогодба предизвикала сериозна меѓународна криза. Европските сили не ја прифатиле новата територијална конфигурација, сметајќи дека таа го нарушува балансот на моќта и не соодветствува со нивните политички

и економски интереси. Особено Велика Британија и Австро-Унгарија се спротивставиле на создавањето на „Голема Бугарија“, која ја доживувале како инструмент на руското влијание на Балканот. Под вакви околности, руската дипломатија била изложена на интензивен политички и воен притисок и принудена да направи значајни отстапки.

„Австро-Унгарија настојувала да се редуцираат границите на Бугарија и предложила создавање посебна автономна единица – Македонија – независна од бугарското кнежество“ (Полјански, 1990:72). Главните разговори се воделе во Лондон и Виена. Во одредени дипломатски формулации, и Русија алтернативно прифаќала вакво решение, иако истовремено се навраќала на концептите од Цариградската конференција. Германија ја поддржала австро-унгарската позиција, додека Велика Британија особено енергично инсистирала на ревизија на Санстефанскиот договор.

Според Полјански, како резултат на овие притисоци, Русија била приморана да се откаже од клучните клаузули на Санстефанскиот договор, вклучително и од проектот за „Голема Бугарија“. Конечната ревизија била извршена на Берлинскиот конгрес (13 јуни – 13 јули 1878 година). Со Берлинскиот договор целосно била напуштена идејата за проширена бугарска држава, а Македонија повторно била вратена под суверенитетот на Османлиската Империја. Во членот 23 од договорот се предвидувало воведување административна автономија, но без конкретни гаранции за нејзина практична реализација (Полјански, 1990: 69-73).

Во текот на донесувањето на Санстефанскиот договор, како и за време на неговата ревизија и работата на Берлинскиот конгрес, Македонија и македонското прашање биле предмет на интензивна дипломатска обработка. Големите европски сили настојувале да го вклопат ова прашање во сопствените геополитички стратегии. По 1878 година, македонското прашање добило траен меѓународен карактер: станало составен дел од европската дипломатска агенда и било редовно присутно во политичките анализи, печатот и јавниот дискурс.

Оттука, развојот по Берлинскиот конгрес му пружил на македонското прашање нова политичка тежина. Тоа повеќе не бил само регионален проблем, туку фактор во меѓународните односи, тесно поврзан со борбата на големите сили и на балканските држави за сфери на влијание и стратегиски позиции.

„Околу Македонија биле поставени пет балкански државни претензии (османлиски, бугарски, грчки, српски и романски) како и претензиите и

интересите на моќните европски сили, царска Русија, Велика Британија и Австро – Унгарија. Македонското прашање во следните години се интензивирало, а Македонија по Санстефанскиот мировен договор, како што нагласува Нидерле, станала едно вистинско „Еридово јаболко“ (Нидерле, 2014: 6).

Од оваа временска дистанца можеме да констатираме дека македонското прашање сè уште не затворено, напротив се актуелизира пред европската заедница доведувајќи го во прашање името на државата и македонскиот јазик, како услов за прием на Македонија во Европската Унија.

2.3. Борба за црковна самостојност

Охридската архиепископија била основана непосредно по падот на Самоиловото царство, а нејзиниот автокефален статус бил правно утврден со три хрисовули на византискиот император Василиј II од 1019 и 1020 година (Димевски, 1989: 95). Со овие документи Охрид бил определен како нејзино трајно седиште. Во текот на речиси осум векови, сè до нејзиното укинување во 1767 година, Архиепископијата претставувала една од најзначајните православни црковни институции на просторот на византискиот Балкан, веднаш по Вселенската патријаршија во Константинопол.

Историчарот Иван Снегаров, во предговорот на вториот том од своето капитално дело *Историја на охридската архиепископија-патријаршија – оо ѱоѱѱаѓање ѱоѱ Турѱиѱе ѱо нејзиноѱо укинување (1394-1767)*, во Софија, 1932 година, ја опишува Архиепископијата како продолжение на духовната мисија започната од свети Климент Охридски (Снегаров, 1932: V). Иако институцијата се појавила повеќе од половина век по смртта на Климент, таа низ вековите останала доследен чувар на неговото духовно и просветителско наследство. Тоа особено се согледува во времето на истакнати архиепископи како Теофилакт Охридски (XI–XII век) и Димитриј Хоматијан (XIII век), кога Архиепископијата се развила како значаен духовен и интелектуален центар.

Во XI век, била регулирана правната положба на Охридската патријаршија со мировниот договор во 1018 година, меѓу Василие II и патријархот Јован (или Давид), со кој освоените земји добиле извесна политичка автономија, а Охридската патријаршија била симната на степен на Архиепископија, но со задршка на својата Автокефалност, со седиште на територијата на Македонија.

Аптокефалноста на Охридската архиепископија била заштитена сè до нејзиното укинување во 1767 година (Миронска – Христовска 2005:55).

Во овие повелби биле јасно утврдени нејзините граници, права и обврски, што ѝ овозможило стабилен институционален развој. Токму во тој период таа го доживеала својот најголем подем – и духовен, и административен, и културен.

Создадена со императорска одлука, Охридската архиепископија функционирала како дел од византискиот институционален систем, но во рамките на својата диецеза обединувала различни етнички и културни заедници што живееле на Балканот. На тој начин таа претставувала наднационална црковна структура која во средновековниот контекст имала клучна улога во организирањето на духовниот и општествениот живот на населението во својата јурисдикција.

Со османлиското освојување Охридската архиепископија претрпела големи материјални загуби со одземањето на големи имоти и претворањето на голем број цркви во џамии, меѓу кои биле и катедралната Св. Софија, како и стариот св. Климентов храм – црквата Св. Пантелејмон во Охрид. „Сепак, таа продолжила да функционира како единствена средновековна институција во Македонија која го преживеала освојувањето. Прилагодувајќи се на новонастанатата политичка ситуација, архиепископијата успеала да го зачува својот автономен и привилегиран статус во новата држава, во чии рамки влегла речиси сета православна екумена на Балканот на чело со цариградскиот патријарх. Секако, тоа било резултат и на толерантната политика на Османлиите кон оваа институција како предводник на доминантните христијани на новоосвоените територии, но и на мирољубивото однесување на нејзините водачи спрема освојувачите“ (Ѓорѓиев, 2008:155-156).

Според Драги Ѓорѓиев, во првите децении на XV век, потпирајќи се на наклонетоста на централната османлиска власт, Охридската архиепископија успеала да ја прошири својата духовна и канонска надлежност врз Софиската и Видинската епархија. Во текот на XVI век нејзиниот авторитет се проширил и врз подрачјата на Влашко и Молдавија, како и врз одделни области што претходно биле под јурисдикција на Српската црква (Ѓорѓиев, 2008: 157). Дури и т.н. Италијанска епархија, која опфаќала територии во јужна Италија и поширокиот медитерански простор, извесно време се нашла во составот на нејзината јурисдикција.

Ѓоргиев забележува дека, сепак, територијалниот обем на Архиепископијата не бил постојан, туку зависел од политичките околности и од односот на османлиските власти кон неа. Иако низ времето нејзините граници постепено се намалувале, а автономните привилегии биле ограничувани, институцијата зачувала релативно консолидирана епархијална организација, составена од девет митрополии и пет епископии, кои ја формирале нејзината канонска структура (Ѓоргиев, 2008: 156).

Во институционална смисла, Архиепископијата функционирала врз јасно уреден организациски модел. Нејзиното средиште останал Охрид, каде што биле сместени архиепископската резиденција и Синодот како највисок управен и законодавен орган. Архиепископот претседавал со Синодот, но истовремено бил предмет на негов надзор, што укажува на извесна колегијалност и внатрешна контрола во управувањето. Покрај духовната одговорност, архиепископот имал и политичка улога, бидејќи пред османлиските власти одговарал за одржувањето на мирот и редот меѓу православните поданици.

Епархиските архиереи, како членови на Синодот, активно учествувале во управувањето со Архиепископијата, при што уживале значителна самостојност во рамките на своите епархии. Тие именувале свештеници, архиерејски намесници и манастирски старешини, со што хиерархиската мрежа се протегала до најниските нивоа на црковната организација. За разгледување на позначајни прашања се свикувале архиерејски собори, како и црковно-народни собири, на кои, покрај духовните лица, учествувале и угледни претставници од световната средина .

„Особено важна била улогата на Архиепископијата во рамките на османлискиот милет-систем. Како дел од Рум милетот, предводен од цариградскиот патријарх, таа претставувала посредничка институција меѓу православно население и државната власт. Преку своите судски и административни механизми регулирала прашања поврзани со брачните односи, наследството, образованието и други граѓански аспекти од животот на православно заедница. На тој начин се обезбедувал одреден степен на автономија на христијанското население во рамките на османлискиот државен поредок“ (Ѓоргиев, 2008: 157).

Првите посериозни територијални редукции Архиепископијата ги претрпела по обновувањето на Пеќската патријаршија во 1557 година, кога дел од северните епархии преминале под нејзина надлежност. Паралелно со тоа, се

интензивирал и притисокот од Цариградската патријаршија, која настојувала да ја ограничи самостојноста на Охрид. Во редовите на високиот клир постепено се обликувале две струи: една, автохтона, насочена кон зачувување на традиционалната автономија, и друга, патријаршиска, поддржана од фанариотските кругови во Цариград.

Крајната разврска на овие процеси настапила во 1767 година, кога по низа интриги и обвинувања Архиепископијата била укината со султански декрет. Архиепископот Арсениј бил принуден да се повлече од должноста, а сите нејзини епархии биле присоединети кон Цариградската патријаршија. Со тоа бил прекинат институционалниот континуитет на една од најстарите православни црковни установи на Балканот.

Славко Димевски во *Историја на македонската православна црква* (1989) детално се задржува на прашањата од создавањето, укинувањето, борбата за враќање Аптокефалноста на Охридската архиепископија, но и драматичните промени и состојбата на македонските Епархии во деветнаесеттиот век.

Според Димевски, во процесот на решавање на Источното прашање во втората половина на XIX век, црковниот спор меѓу Цариградската патријаршија и бугарското црковно движење имал длабоки и долгорочни последици токму во Македонија. Иако руската дипломатија, предводена од амбасадорот Николај П. Игнатиев, формално настојувала да ја поддржи еманципацијата на словенското население од патријаршиската доминација, нејзината стратегија не ја третираше Македонија како посебен историско-црковен субјект, туку најчесто како дел од поширокиот бугарски корпус. Оттука, заклучува Димевски, македонските епархии не добиле автономно застапување во дипломатските иницијативи, туку нивната судбина била врзана за исходот од преговорите меѓу Патријаршијата, бугарските претставници и османлиската власт (Димевски, 1989: 384).

Руската политика се движела меѓу две цели: зачувување на авторитетот на Патријаршијата како носител на православно еднство и поддршка на бугарската црковна автономија како инструмент за јакнење на руското влијание на Балканот. Во таа рамка, Македонија се појавува како простор на компромис, а не како центар на решение.

Идеите што циркулирале во дипломатските кругови — за создавање автономна бугарска црковна управа или за ограничување на автономијата на „исклучиво бугарските“ епархии — индиректно го доведувале во прашање

статусот на македонските епархии, кои ризикувале да останат под јурисдикцијата на Патријаршијата. За македонските црковно-училишни општини ова значело продолжување на борбата против грчките владици и грцизмот, без јасна гаранција дека новото решение ќе ја признае нивната историска традиција. Во овој период, македонските општини немале сопствен централен орган што би ги застапувал во Цариград. Поради тоа, тие привремено го препуштиле водењето на црковната борба на Бугарската црковна општина во Цариград, која ветувала дека идната црковна организација ќе ја вклучи и обновата на Охридската архиепископија. Но, токму тука се појавува суштинската противречност: за македонските средини обновата на Охрид не била симболична формула, туку израз на континуитет со сопствената автокефална традиција, за бугарските црковни кругови, пак, таа често претставувала мобилизациски аргумент во пошироката борба против Патријаршијата.

Ферманот од 28 февруари 1870 година за создавање на Бугарската егзархија претставувал пресвртна точка. Иако формално означувал институционализација на бугарската црковна автономија, за Македонија тој отворил нова дилема.

Димевски наведува дека македонските епархии не биле едноставно вклучени во составот на Егзархијата, туку член 10 предвидувал можност тие преку плебисцитарно изјаснување да одлучат за својата јурисдикција. Така, македонското црковно прашање било сведено на механизам на пребројување, при што локалното население морало да избира меѓу Патријаршијата и Егзархијата, без да добие институционализирана можност за самостојна охридска опција.

„Процесот на истилјами во одделни македонски епархии покажал значителна наклонетост кон Егзархијата, особено таму каде што незадоволството од грчките владици било најизразено. Но, и покрај формалното изјаснување, османлиската власт не издавала берати за егзархиски владици во сите македонски епархии, со што се создала состојба на институционална неизвесност: локалните општини ја признавале егзархиската јурисдикција, додека патријаршиските архијереи формално останувале на своите позиции“ (Димевски, 1989: 383).

Оваа паралелна состојба го продлабочувала антагонизмот и ја претворала Македонија во простор на трајна црковна конфронтација.

Особено значајна е трансформацијата на црковната припадност во национално-административна ознака. Пред османлиските власти,

приклучувањето кон Егзархијата се толкувало како израз на бугарска припадност, додека останувањето под Патријаршијата се поврзувало со грчката јурисдикција. Така, македонското население било ставено пред избор што ги надминува чисто црковните рамки и постепено го наметнувал прашањето на народносна идентификација. Во отсуство на самостојна македонска црковна институција, овој избор ја засилувал опасноста од персонална поделба на населението и од постепено губење на можноста за институционална артикулација на македонската посебност.

Дополнителен удар врз идејата за автономна македонска црква претставувал и Црковно-народниот собор во Цариград (1871), каде што Егзархијата се профилирала како изразито бугарска институција. Исклучувањето на македонските историски референци, особено на Охридската архиепископија, од официјалната структура на новата црква, предизвикало незадоволство во македонските средини. Иако дел од општините, водени од практични причини, се ориентирале кон Егзархијата како алтернатива на Патријаршијата, останала свеста дека нивниот статус не е конечно и праведно решен.

Оттука, во периодот по 1870 година, Македонија се наоѓа во сложена позиција: таа е истовремено предмет на меѓудржавна дипломатија, терен на црковна пропаганда и простор на локална борба за институционално признавање. Руската политика, иако клучна за создавањето на Егзархијата, не обезбедила јасно решение за македонската црковна традиција. Напротив, преку компромисите и механизмот на плебисцити, македонското прашање било оставено отворено и подложно на идни конфликти.

Во таа историска рамка, идејата за обновување на Охридската архиепископија останала жива како симбол на самостојност и како алтернатива на двојната зависност — од Патријаршијата и од Егзархијата. Иако не била институционално реализирана во овој период, таа продолжила да функционира како клучна точка на референтност во македонската црковно-народна мисла и како показател дека црковното прашање во Македонија не може да се сведе на едноставен избор меѓу две надворешни јурисдикции

Во 1874 година, рускиот амбасадор во Цариград, Николај П. Игнатиев интервенирал кај Високата порта за издавање берати за егзархиски владици во Скопската и Охридската епархија, каде што мнозинството на истилјамите одело во корист на Егзархијата. Турската влада, во тој момент наклонета кон Русија, го

потврдила важечкиот карактер на Ферманот од 1870 година, по што биле издадени берати за Натанаил во Охрид и Доротеј во Скопје. Паралелно со нив, во Велес дејствувал и владиката Дамаскин, така што Егзархијата во Македонија се здобила со три архијереи.

И покрај тоа, Портата не брзала со организирање нови плебисцити во другите македонски епархии. Егзархот Антим безуспешно настојувал да се спроведат истилјаи во Дебарската, Кукушката и Струмичката епархија. Според заднината на овие процеси значајна улога имала руската дипломатија, која продолжувала да ја поддржува идејата за компромис меѓу Егзархијата и Патријаршијата преку поделба на македонските епархии. Во 1875 година повторно се активирале унијатски тенденции во јужна Македонија, поттикнати од веста дека се водат разговори за признавање на егзархиските придобивки според член 10 од Ферманот.

Османлиските власти, меѓутоа, одбиле да поддржат таков компромис, следејќи ја политиката на одржување на конфликтот меѓу двете цркви. Иако ветиле нови истилјаи⁵ (*istimâlet*), избувнувањето на Херцеговското востание и немирите во Бугарија довеле до одложување на тие постапки. Димевски бележи дека, во пракса, Егзархијата продолжила да испраќа свои владици во Македонија, игнорирајќи го барањето на дел од македонските општини за домашни архијереи. Дамаскин во Велес брзо се соочил со отпор, особено од влашката заедница, што довело до судири меѓу егзархистите и патријаршистите. Неговите обиди да ја потчини Велешката црковно-училишна општина и обвинувањата за продлабочување на поделбите предизвикале силно незадоволство. По серија протести и формални обвиненија од страна на граѓаните, Егзархијата била принудена да го повлече од Велес, иако формално го задржала во своите структури. Слични тензии се појавиле и во Скопје, каде што владиката Доротеј, и покрај свечениот пречек во 1874 година, по краток престој поднел оставка. Обвинувањата за обид за труење и несогласувањата со локалното население и турските власти довеле до негово преместување (Димевски, 1989:401).

И во Охрид, Натанаил, кој претходно бил поврзан со идејата за обновување на Архиепископијата, се судрил со локалните првенци и со истакнати

⁵ „систем на административни и политички мерки што Османлиите ја применувале кон своите поданици“, Veyzel Öz. (2021) “Osmanlı Devleti'nde İstimâlet Siyâseti ve İstimâletnâmeler”, Edebali İslamiyat Dergisi, 5/2, 273–302.

дејци како Григор Прличев. Неговите настојувања да ги преземе сите црковни и училишни институции под егзархиска јурисдикција предизвикале конфликт со османлиските власти, кои го обвиниле за вознемирување на населението. Турската влада дури побарала негово сменување, а поединечни духовници биле казнувани како негови соработници.

Овие настани јасно покажуваат дека назначувањето егзархиски владици во Македонија не донело стабилизација, туку продлабочување на поделбите меѓу локалното население, како и нови тензии со османлиската администрација. Наместо целосно решавање на црковното прашање, процесот го заострил судирот меѓу егзархиската и патријаршиската струја, а барањето за домородни архијереи останало еден од клучните нерешени аспекти на македонското црковно прашање.

Во текот на вековите на османлиско владеење, Охридската архиепископија одиграла клучна улога во зачувувањето на православната традиција, писменоста и културниот континуитет на македонското население. Иако високиот клир често бил со грчко потекло, ниското свештенство и монаштвото, претежно од локално словенско потекло, претставувале носители на живата врска меѓу црквата и народот. Преку нив се одржувал не само религиозниот, туку и културно-идентитетскиот континуитет, што ја позиционира Охридската архиепископија како темелна институционална матрица на македонското православие.

2.4. Македонското јазично прашање

Европските народи веќе од крајот на XVIII век го започнале процесот за кодификација на литературниот јазик, кој бил прифатен и од балканските народи. Освен од нациоанлен карактер (идентитетски, државотворен и сл.), востановувањето на литературната форма на јазиците – кодификацијата била важна и од културен аспект (јазичен или лингвистички како наука која била во зародиш, но и литературен аспект).

„Македонското јазично прашање било основниот двигател на просветителските процеси. Во XIX век скоро да не постои литературна творба, а да не се зборува за потребата и значењето од македонскиот јазик. Па затоа особено првите литературни творци не ги пишувале своите дела за да ѝ се допаднат на критиката, тие не ги постигнувале уметничко-естетските вредности

на новите литературни текови, но пишувале за да му се обратат на народот, да го просветат, да ја разбудат кај него националната и револуционерната свест, да го доближат до неговото културно-историско богатство, односно до неговиот корен, до неговата вредност, до самиот себе. А Македонецот и покрај долговековното ропство останал верен на самиот себе, поточно останал верен на својата вера, останал верен на својот јазик, кое сето е сочувано во ракописното наследство, во народната традиција, сè до појавата на првата печатена книга на македонски јазик. Книгите на Кирил Пејчиновиќ и Јоаким Крчовски го направиле најсилниот пробив на печатената книга меѓу македонскиот народ.

Библиските пораки биле преточени преку народната животна филозофија. Народната мудрост ги заменила црковните догми. Речиси секој литерат од XIX век, има забележано дека љубовта и интересот кон литературата ја стекнал во својот дом, означувајќи ги имињата на прераскажувачите на убавиот збор. Литературата станала колективен интерес. Интересот бил засилен и од потребата за показ на националното богатство, од неопходноста да се зачува македонскиот народен јазик, а истовремено и македонскиот идентитет“ (Миронска - Христовска, 2009:22).

Важен дел од националната, идентитетска борба на македонска територија, претставувало и прашањето за јазикот. Но тука е важно да го споменеме континуитетот на традицијата на македонски народен јазик во сите периоди, изразен перку богатството од ракописи во многубројните препишувачки и книжевни центри на македонските простори.

Писменоста во Македонија се развива во делата пишувани на глаголица на светите Климент и Наум Охридски, продолжувачи на делото на светите Кирил и Методиј. Но од втората половина на XI век глаголицата и отстапувала место на кирилицата, која во XIII век станала основно писмо. „Во ракописните споменици почнувајќи од XII век почнале да се диференцираат препознатливи (типични) македонски јазични црти, кои во палеославистиката се определени како македонска јазична редакција (или варијанта) со кои се одликува од останатите редакции на црковнословенскиот јазик.

Реформските правописни и јазични-стилски развојни тенденции во XIV век започнале на Света Гора, за оттаму да се пренесат на сите јужнословенски средини и во Русија. Сепак периодот од втората половина на XVI век наваму станал клучен за пробивот на новите просветителски идеи, кога преку

дамаскинарските писмени споменици почнале да навлегуваат особеностите на македонските народни говори“ (Велев, Макаријоска, Црвенковска, 2008:6).

Па така од XVI до XIX век, се создала огромна продукција на зборници главно во духот на дамаскинарската традиција. „Со Григоријевиот превод на Дамаскино во втората половина на XVI век се отвора нова страница во историјата на македонската литература, при што јазикот на народот е издигнат на степен на книжевен јазик“ (Поп Атанасов. 2001:240). Тука Атанасов бележи дека за македонскиот книжевен деец најпроблематично било бележењето на графемите *ќ* и *ѓ*, иако во македонските писмени споменици се јавиле многу рано. Па така графемата *ѓ*, се среќава „во Кодикот на манастирот Матка од XVI век, а нешто подоцна и во еден запис врз Кучевишкиот минеј од 1622 година, меѓутоа нејзината поредовна употреба е поврзана пред сè со текстовите на народен говор, пишувани во текот на XVIII и XIX век, и не само во северниот дел на Македонија, туку и во централните, источните, западните и јужните делови на македонската говорна област“ (Поп Атанасов. 2001:240).

Сите проследувачи на македонската литературна и јазична историја, без исклучок, започнувајќи од Блаже Конески, Гане Тодоровски, Блаже Ристовски, Поленаковиќ, Ванчо Тушевски го посочуваат Данииловиот речник за прв печатен текст на македонски јазик (охридско наречје).

Кај Селишчев среќаваме податок кој говори дека „Годината и местото на првото издание на Дидаскалиите не се познати. Според М. Лик⁶ првото издание било испечатено, околу 1764 година во Москополе. Примерок од тоа издание користел и Лик. Второто издание било испечатено во 1802 година. Местото на печатење не е познато. Копитар претпоставил дека било испечатено во Венеција. На Венеција, укажал и Миклошич. Познати се два примероци од изданието од 1802 година. едниот се наоѓа во Виенската кралска библиотека, а другиот во Романската Академија на науки. Кај Јордан Иванов, доцент на софискиот универзитет се наоѓаат две почетни страници на Дидаскалии, пронајдени во Ќустендил и содржат стихови за изучување на грчки јазик, посветени на отец Нектариј. За жал не може да се одреди на кое издание му пришаѓаат тие страници“ (Селищев, 1918:7).

⁶ М. Лик - William Martin Leake (1777–1860), патописец, топограф и историски географ и офицер во британската армија и дипломатски агент на Велика Британија на Балканот. Еден од најзначајните западноевропски истражувачи на Грција и јужниот Балкан во првата половина на XIX век.

Според Блаже Конески: „Четиријазичникот“ од москополскиот калуѓер Даниил бил испечатен околу 1762 година. Тој претставува речник, во кој што има напоредно грчки, албански, влашки и македонски текст. За прв пат се среќава печатни обрасци од новомакедонски јазик, доста често изразен – во битолски говор и тоа со грчка азбука (Конески, 2020:11).

Гане Тодоровски, дури смета дека „јазичната норма што е регистрирана во Данииловиот Речник од четири јазика е всушност основата на денешниот современ македонски литературен јазик“ (Тодоровски, 2007:6).

Во XIX век едно значајно откритие на Словенецот Ватрослав Облак и неговиот учител Хрватот Ватрослав Јагиќ говори дека во основата на старословенскиот јазик се наоѓаат македонските говори од трите села во околината на Солун: Сухо, Висока и Зарова. До ова откритие дошле при теренските истражувања во околината на Солун кон крајот на XIX и почетокот на XX век со што ја поставиле основата на *македонската теорија за основата на старословенскиот јазик*, којашто е општо прифатена во целиот славистички научен свет. Врз база на тие истражувања, Ватрослав Облак во 1896 ја издал книгата *Македонски дијалекти*, во која забележува: „Славјанските дијалекти на Македонија се од особен интерес за славјанската филологија од повеќе причини. Особено, тие се одлучувачки по прашањето за татковината на старославјанскиот. Конечната одлука на Старославјанското прашање е невозможно без точно познавање на јужномакедонските дијалекти, особено на дијалектот кој се зборува во реонот на Солун. Во поново време интересот за македонските дијалекти е поврзан главно со нивниот став кон бугарската и српско-хрватската дијалектна група. Тоа е неодамнешно контроверзно прашање дали македонските Славјани припаѓаат на Бугарите или Србите. Од филолошка гледна точка прашањето треба да се постави вака: потврдува ли поголемиот дел од истакнатите специфики на различните македонски дијалекти нивната поблиска врска со бугарската или српско-хрватската дијалектна група? Дали жителите се чувствуваат како Бугари или Срби - тие можат да одлучат сами, тоа не е проблем на славјанската филологија“ (Облак, 1896:4).

Токму македонското јазично прашање во XIX век се јавува како органски дел од еден поширокиот процес на национално будење и духовна еманципација на македонскиот народ. Во услови на османлиска власт, укинатата Охридска архиепископија (1767) и засилена грчка духовна доминација, прашањето за

училиштата и книжарниците. Ова доведува до поларизација во македонската интелигенција.

Димитрија Миладинов (1810–1862) е една од централните фигури во македонската јазична историја. За него Гане Тодоровски вели дека, преродбата претставува негово дело, токму во лицето и примерот на Димитрија Миладинов се огледува народносната еманципација на македонскиот народ (Тодоровски, 2007: 56).

„Во целиот процес, особено е бележито што речиси сите афирматори на македонскиот јазик го истакнувале мислењето дека фонетскиот правопис е најдобриот. Исто така и покрај тоа што не биле оформени точни критериуми за формата на литературниот јазик, во текстовите се давало објаснение за оние словенски зборови кои сè уште не биле доволно вкоренети во употребата. Тие биле објаснувани понекогаш и со соодветни турски зборови, што му биле попознати на народот“ (Миронска-Христовска, 2025: 23).

Во 1890 година, Карл Хрон многу исцрпно, врз база на теренски истражувања дава исклучително важна рана (1889) перцепција на јазичната и народносна посебност на Македонецот.

Студијата *Народностиа на македонскиите словени* на Карл Хрон претставува значаен документ од западноевропската публицистика во кој македонското прашање се разгледува од перспектива надвор од балканските национални програми. Особено е индикативен начинот на кој Хрон се однесува кон јазичниот аспект, кој во неговата анализа зазема централно место во разбирањето на македонската посебност.

За разлика од бугарските и грчките публицисти од крајот на XIX век, кои јазикот го третираат како инструмент за национална интеграција, Хрон ја констатира реалната јазична состојба на теренот. Тој укажува дека говорот на словенското население во Македонија не може едноставно да се изедначи со книжевниот бугарски јазик, ниту пак да се редуцира на дијалектална варијанта без сопствени особености. Во неговото согледување, македонските говори претставуваат специфична јазична форма со свои фонетски и лексички карактеристики, па заклучува дека: „македонскиот јазик со своите сопствени закони за развитокот на гласовите како и според неговите граматички правила формира еден сопствен јазик“ (Хрон, 1990: 46).

Хрон посебно нагласува дека јазичното прашање во Македонија „не е само филолошко, туку и политичко“ (Хрон, 1990: 50). Тој забележува дека преку

училиштата и црковната организација се врши обид за стандардизација и „национализирање“ на населението преку книжевни јазици што не секогаш одговараат на народниот говор. Во таа смисла, неговата анализа имплицира дека јазичната политика претставува средство за национална експанзија. Македонскиот народен говор, според неговите согледувања, се наоѓа под притисок да биде вклучен во туѓи стандардизациски модели.

Во студијата Хрон спори со Спиридон Гопчевиќ, при што за националната припадност на Македонците истакнува дека: „Може да се докаже, како според нивната историја, така и според нивниот јазик, дека Македонците не се ниту Срби, а уште помалку Бугари, туку се посебен народ, имено директни потомци на оние словени прадоселеници, кои го населуваат Балканскиот Полуостров уште долго пред српската и бугарската инвазија и кои не се измешале ниту со еден од овие два народа“ (Хрон, 1990: 48). Тврдејќи го ова се повикува на Константин Иречек, познат чешки историчар и автор на познатите истории на Србите и Бугарите.

Во контекст на европската интелектуална клима од крајот на XIX век, ваквите научни согледувања на Хрон се исклучително значајни, бидејќи западните автори често ги прифаќале националните класификации што доаѓале од балканските центри. Хрон, напротив, покажува извесна дистанца кон едноставните национални присвојувања и ја препознава сложеноста на јазичната ситуација во Македонија. Неговото сведоштво може да се чита како рана потврда дека јазичната реалност во Македонија имала сопствена динамика, која не се вклопувала целосно во бугарскиот или српскиот национален наратив.

Оттука, значењето на текстот на Карл Хрон за историјата на македонскиот јазик не се состои во тоа што тој нуди кодификациска теорија, туку во фактот што од надворешна, европска перспектива ја регистрира посебноста на македонскиот словенски говор. Во историографска смисла, ваквите сведоштва се важни бидејќи покажуваат дека јазичната диференцијација не е ретроактивна конструкција на XX век, туку реалност препознаена и од современи набљудувачи во XIX век

2.5. Просветно-културен живот во Македонија во XIX век

Балканот во XVIII и во XIX век се наоѓал под доминација на Османлиската Империја, што создавало специфични услови за ширење на просветителството. Наместо филозофски расправи, балканските интелектуалци се насочиле кон

практична просветителска дејност – пишување книги и учебници на народен јазик и отворање и организирање настава во црковно-училишните општини.

Гане Тодоровски забележува дека „просветителството на Балканот немаше можност да се развие како апстрактна филозофија, тоа се јави во облик на училишна и книжевна преродба, тесно поврзана со националните движења“ (Тодоровски 1985: 112).

Културно – просветните влијанија од Запад, но и поволните општествено-економски услови придонеле во Македонија да се појават првите световни училишта со настава на македонски јазик. Тоа придонело да се јави потреба од учебници, но и литература на македонски народен јазик.

Формирањето на црковно-училишните општини, отворањето училишта и печатници, како и развојот на читалиштата, создале институционална рамка во која македонскиот народен јазик постепено започнал да навлегува во јавната сфера. Просветителите од првата половина на XIX век не пишувале заради естетска афирмација во рамките на европските книжевни текови, туку со јасна образовна и национална мисија: да го разбудат народот, да го доближат до сопственото културно наследство и да го оспособат за духовна самостојност.

Црковно-училишните општини од педесеттите години на XIX век станале главните поборници против грцизмот и главни распространувачи на македонскиот народен јазик и на македонската национална свест. Најистакнатите македонски просветители и преродбеници, кои првично биле школувани на грчки јазик, во првата половина на XIX век со отворањето на световните училишта станале и главни поборници против Цариградската патријаршија и нејзината тенденција – погрчување на македонскиот народ. (Миронска -Христовска, 2005: 47) Токму тие, смета Миронска-Христовска, станале основоположници на другите институции читалишта, библиотеки, неделни училишта и др. неопходни за сеопфатниот просветителски развој на Македонецот.

2.5.1. Читалишта и библиотеки

Покрај училиштата, првите македонски книги и печатници како расадници на просветата и културата во Македонија, во шеесеттите години на XIX век се појавиле и читалиштата. „Нивната основна цел и намена била ширење на просветата и културата меѓу народот. Првите читалишта како организирани културно-просветни институции на почетокот од своето дејствување работеле во

многу примитивни услови. Најчесто биле сместени во една соба од приватна куќа или пак просторија која припаѓала на училишната зграда. Покрај тоа што работеле и егзистирале во тешки услови, тие биле масовно посетувани од месните жители. Читалиштата биле единствените катчиња каде што книгите, весниците и списанијата биле достапни за широките народни маси“ (Сидоровска Чуповска, 2009: 64).

Цариградските весници од средината на XIX век (*Цариградски весник*, *Македонија*, *Право*, *Бугарија*, *Време*, *Турција* и други) обилувале со многубројни статии од сите градови на Македонија, па и од помали места, кои внимателно ги следеле активностите и во подробности ја известувале јавноста во тогашна Турција за изградба на цркви, отворање на училишта, доаѓање на македонски свештеници во црквите или за назначување на учители во разни градови на Македонија.

Во какви услови тие се отворале, каква била нивната организација, како и што работеле, како се издржувале и за други прашања од животот на читалиштата може да се добие многу јасна слика прелистувајќи ги споменатите цариградски весници.

Една од најраните информации за отворање читалишта во Македонија е објавена во весникот „Бугарија“, во број 64, од 30 јануари 1860 година, а во која се известува јавноста дека „во Битола се отворило читалиште под раководство на П. Димко Радевич“. Во една дописка од Солун во весникот *Македонија*, бр. 38, од 16.VIII. 1869 година, од кога се констатира дека во овој град народните работи заостануваат во секој однос, секоја недела во весниците пишува дека скоро во цела Бугарија, Тракија, а во последно време и во Македонија, се отвораат читалишта и училишта (Мокров, 1971:489).

Според записите кои ги сва Мокров во весникот *Македонија* од Прилеп, во бр. 41 од 30 септември 1869 година, се најавува дека „во Велес се подготвува основање на читалиште“, а во Охрид дека „повеќето од младинците биле согласни да се отвори читалиште“ (Мокров, 1971: 491).

Во дописот во весникот *Турција*, во бројот од 14. III. 1870 година се вели дека во Паланка „веќе има три месеци од како во градот е отворено читалиште.“ Во дописка од Прилеп во весникот *Право*, бр. 48 од 24. I. 1870 година, се потсетува дека „читалиштето наполнило една година од постоењето“. Во овој весник во број 4 од 7. IV. 1873 година се објавува дописка од Штип за отворање на читалиште.

Силвана Сидоровска -Чуповска, забележува дека: „Покрај цариградските весници во кои често се објавувале дописи од Македонија, се читале и други периодични изданија, како турскиот весник *Селаник* од Солун и *Дунавски лебед* што се печател во Белград, како и весници издавани во Нови Сад, Букурешт и Русија. Особено популарен бил московскиот весник *Брајтски штруд* (1860–1862)“ (Сидоровска-Чуповска, 2009: 66). Дописките најчесто биле пишувани на македонски народен јазик, но во редакциите биле објавувани под бугарски, српски или руски јазичен белег. Чуповска го изнесува и тврдењето дека поради ваквата тенденција дел од македонската интелигенција се обидува да започне сопствени печатени изданија; така, во 1852 година Константин Петкович и Натанаил Кучевишки размислувале за издавање весник и календар, но поради финансиски причини и постојаните притисоци оваа идеја не го здогледала светлото на денот“ (Сидоровска - Чуповска, 2009: 66).

Осврнувајќи се на отворањето и работата на повеќе читалишта низ Македонија Чуповска наведува дека според достапните податоци првото читалиште во Македонија било основано во Битола во 1860 година. Оваа институција, иако со извесни прекини во својата работа, функционирала до 1878 година, по што повторно било обновено и продолжило со дејноста од 1881 година. Во однос на појавата на велешкото читалиште, во литературата се среќаваат различни мислења за времето на неговото основање. Иако понекогаш се споменува и 1832 година, најверојатна се смета 1870 година, бидејќи токму податоците што се однесуваат на овој период се најусогласени и најверодостојни, па затоа се прифаќа како година кога читалиштето започнало да функционира во Велес.

Читалиштето во Воден ја започнало својата работа исто така во 1870 година, односно во истиот период кога била формирана и Воденската црковно-училишна општина, што укажува на тесната поврзаност меѓу просветните и црковните институции во организирањето на културниот живот. Во Крива Паланка читалиштето било основано во 1868 година, а негов иницијатор бил Димитар Поп Љубенов од Кустендил. Набргу потоа, во 1869 година, било основано и читалиштето во Кукуш, кое на самиот почеток броело околу педесет членови. Ова читалиште располагало со сопствена каса, во која членовите редовно ги уплатувале своите членски придонеси, што овозможувало негово функционирање и развој (Сидоровска -Чуповска, 2009: 64-65). Значајна улога во основањето на читалиштето во Охрид во 1869 година имал познатиот македонски

преродбеник Григор Прличев, кој бил главниот иницијатор за неговото формирање. Во Прилеп, пак, читалиштето кое во шеесеттите години од XIX век било запоставено, повторно започнало да работи благодарение на заложбите на учителот Кузман Шапкарев. Неговата активност била поддржана и од побогатите прилепски граѓани, кои го снабдувале читалиштето со книги, весници и списанија. Во овој простор жителите на градот редовно се собирале, особено во неделите и за време на празниците, при што се читале религиозни книги, како Библијата и житијата на светците. Истовремено, прилепското читалиште станало и важен центар од кој се организирила борбата против влијанието на грчката духовна власт во црквите и училиштата.

Во 1874 година во Скопје било основано училишно друштво чија основна цел била да им помага на сиромашните ученици и ученички преку обезбедување книги и други образовни материјали. Ова друштво претставувало значаен просветно-културен центар во градот. Во истата година било основано и читалиштето во Солун, што дополнително сведочи за ширењето на ваквите културно-просветни институции во македонските градови во тоа време.

Втората половина од минатиот век била многу плодна во поглед на отворање читалишта, што е последица на едно општо културно, а преку ова и национално буење на македонскиот народ. Неминовно овој процес, но и развојот на граѓанската класа и нејзиното активното учество во просветно-културниот живот во Македонија кон средината на XIX век, од страна на повидните граѓани и културните дејци придонело формирање на првите приватни библиотеки, а со тоа и развој на библиотекарството.

Според Сидоровска - Чуповска, првата приватна и најпозната библиотека била основана во Охрид од страна на Ѓорѓи Бодлев, која во 1845 година ја посетил и рускиот славист Виктор Григорович. Во библиотеката се наоѓале учебници по алгебра, историја, многу речници и друго. По својата големина од приватните библиотеки во Охрид се издвојувала и библиотеката на семејството Робевци. „Придонес во збогатувањето на семејната библиотека имале четворицата браќа Робевци, од кои по својот ентузијазам се издвојувале Константин и Ефтим. Бидејќи имале завршено студии по медицина, во библиотеката најмногу била застапена литературата од медицината, како и голем број наслови од весници, списанија и странска литература. Константин Робев покажувал голем интерес за историјата, и оттаму и големиот фонд книги кои се однесувале на историјата на Стара Грција и Рим, потоа дела на старогрчки и римски писатели. Меѓу другото,

библиотеката имала и преводи од изданија на Шекспир (на германски јазик), *Божесѣвенаѣа комедија* од Данте Алигиери, *Ослободениот Ерусалим* од Т. Тасо и многу други“ (Сидоровска - Чуповска, 2009: 67-68).

Сопствени книжни збирки поседувале и познати охридски просветители, меѓу кои Григор Прличев, Кузман Шапкарев и Јанаки Стрезов. Во нивните библиотеки најчесто биле застапени книги и учебници, различни методички прирачници, упатства за буквари, материјали за изучување странски јазици, речници и друга литература што служела за образовни и просветни цели.

Покрај познатата семејна библиотека на Робевци во Охрид, значајно место во културниот живот заземале и библиотеките на скопскиот трговец Константин Икономов, на просветителот Кирил Пејчиновиќ, како и на велешкиот учител Јордан Хаџи Константинов – Џинот. Библиотеката на Константин Икономов содржела повеќе од петстотини книги, кои тој подоцна ги подарил на скопското училиште. Во библиотеката на Кирил Пејчиновиќ, сместена во Лешочкиот манастир, не само што се читале книги, туку и се препишувале и создавале нови ракописи, а дел од нив биле достапни и за читателите во Тетово. „Особено значајна меѓу приватните библиотеки од XIX век била онаа на велешкиот просветител Јордан Хаџи Константинов – Џинот. За книжниот фонд што го поседувал постоел интерес уште за време на неговиот живот, дури и од научни институции од соседните земји. Сепак, и покрај понудениот паричен надоместок, Џинот одбил да ги отстапи книгите, бидејќи имал намера најнапред дополнително да ја збогати библиотеката, а потоа да ја подари на скопското училиште. Се претпоставува дека по неговата смрт дел од книжниот фонд бил пренесен во домот на неговата сестра Аџа Ефка, додека друг дел бил сместен во училиштето над параклисот во црквата „Св. Ѓорѓи“. Според некои мислења, значителен број книги подоцна биле пренесени и во црквата „Св. Спас“, што го потврдува и пронајдениот тефтер во кој биле евидентирани дарувањата на книги за црквата“ (Сидоровска - Чуповска, 2009: 68).

Постоењето на приватни семејни библиотеки во Македонија од средината на XIX век претставува значаен показател за постепеното издигнување на македонската граѓанска класа. Во тој период книгата добива сè поважна улога како средство за личен и интелектуален развој, како и за културна еманципација, поради што таа станува сè поприсутна во домовите на македонските граѓани. Воедно, интересот за книжевноста и изданијата од балканските народи постепено се проширувал и со дела од областа на литературата и науката на развиените

европски народи, што придонесувало за збогатување на културниот и образовниот хоризонт на тогашното општество.

2.5.2. Зачетоци на македонското печатарство

Требало да помине долго време од појавата на првата печатарска машина на Гутенберг (Мајнц, 1445) додека во Македонија не се создаде услови за отворање печатници и печатење книги на народен јазик.

Во услови на османлиска власт и силен духовен притисок од страна на Цариградската патријаршија, по укинувањето на Охридската архиепископија во 1767 година, македонскиот народ се соочил со интензивна елинизација. Во црквите се вовел грчкиот јазик, старословенските богослужбени книги се уништувале или заменуваале со грчки, а грчки или гркомански свештеници се служеле во повеќето епархии. Во такви околности, зајакнатата македонска трговска и занаетчиска класа започнала да бара обновување на сопствени духовни институции, отворање училишта и употреба на народниот јазик во богослужбата и наставата.

Во почетокот на XIX век, Солун се оформил како значаен духовен и културен центар во борбата против елинизацијата. Поддршка во овие стремежи давале и македонските калуѓери од Света Гора, особено од Зографскиот манастир, каде што функционирало ќелијно училиште на црковнословенски јазик. Во првите народни училишта како учебници се користеле часословот, псалтирот и октоихот, кои се препишувале рачно по манастирите. Меѓутоа, рачното препишување било бавно и скапо, а потребата од печатени книги на народен јазик станувала сè понагласена.

Пред отворањето на македонските печатници, ракописите што требало да се печатат се носеле во Будим, Виена, Белград и Русија. Овој процес бил скап, долготраен и ризичен, што ја засилувало потребата од отворање печатници во Македонија. Појавата на првите македонски печатници претставува јасен стремеж за воведување на македонскиот јазик во црквите и училиштата преку печатени книги, со што се поставуваат темелите на националната и културната преродба.

Првата македонска печатница била отворена во Солун меѓу 1835 и 1838 година. Нејзин основач бил архимандритот Теодосиј Синаитски. Според рускиот научник Виктор Григорович, печатницата започнала со работа во 1835 година, но

изгорела во 1842 година. Во неа биле отпечатени пет книги. Отворањето на Солунската печатница претставува пресвртница во македонската духовна историја, бидејќи овозможува ширење на книги на народен јазик и постепено потиснување на грчката книга од црковниот и училишниот живот.

Идејата за отворање печатница, Теодосиј Синаитски ја добил за време на престојот на Синај, во манастирот „Св. Катерина“, каде што постоела традиција на словенско монаштво, каде што Теодосиј се замонашил, придонело во манастирската библиотека да се запознае со старословенските ракописи, ја изучил словенската писменост и започнал да преведува богослужбени текстови од грчки на народен јазик, со што практично ја започнал својата борба за воведување на словенската богослужба во македонските цркви.

По доаѓањето во Солун, во 1831 година служел словенска богослужба во црквата „Св. Мина“ за македонската заедница. Како таксидиот на Синајскиот манастир патувал низ Македонија, при што согледал дека народот има огромна потреба од книги на свој јазик. Оттука произлегла и одлуката за отворање печатница во Солун – град со силни економски и културни врски и значајна македонска колонија.

Во печатницата на Теодосиј Синаитски биле отпечатени повеќе значајни дела, меѓу кои *Служение еврејско*, *Ушешение ѓрешим* од Кирил Пејчиновиќ, *Началное учение* од Натанаил Зографски, *Крајко описание на дваесетте манасџири на Света Гора* и *Речник од три јазици*. Теодосиј напишал и краток предговор кон *Ушешение ѓрешим*, со што дополнително ја нагласил просветителската функција на книгата. Неговото уверување дека „народниот јазик е клуч од железо и челик, што го отвора срцето на простиот човек за да ја прифати светлината на знаењето“ ја изразува суштината на македонската преродбена идеја.

Втората печатница, позната како Ваташка печатница, веројатно била отворена во 1848 година од Даскал Камче. Тој бил роден во селото Курештица, но со родителите се преселил во Ваташа. Во родното место прво пеел во црквата, а потоа станал учител. Една година престојувал на Света Гора, каде што превел и дополнил опис на манастирите, кој му го доверил на Теодосиј Синаитски за печатење. Во 1847 година заминал во Белград за да набави материјал за сопствена печатница, со финансиска помош од кавадаречкиот трговец Јовко Маркович. Се претпоставува дека во оваа печатница бил отпечатен букварот на Јордан Хаџи

Константинов – Цинот *Првоначално учение за мали деца*. За понатамошната судбина на оваа печатница нема сигурни податоци.

Во втората половина на XIX век од 1850 до 1870 година во Солун печатница функционирала печатницата на Киријак Држилович. Во неа биле отпечатени 12 грчки и: *Кониковскојџо евенџелие* од Павел Божигропски. Книгата излегла од печат во 1852 година на еницевардарски дијалект со грчки букви, што претставува уште еден значаен прилог кон историјата на народниот јазик и писменост.

Иако по обем и траење скромни, почетоците на македонското печатарство имаат исклучително значење. Тие овозможуваат ширење на просветата на народен јазик, јакнење на националната самосвест и создавање духовни предуслови за понатамошната национална и културна преродба на македонскиот народ.

2.5.3. Туѓите пропаганди и просветни влијанија

Патот по кој се трасирала културно – просветната борба за националната посебност преку манифестација на националната самобитност воопшто не бил лесен, напротив македонските преродбеници биле соочени не само со империјалните притисоци, туку и туѓите пропаганди и влијанија. Во продолжение вршиме преглед на трите највлијателни пропаганди во Македонија во XIX век:

Грчкото влијание или ширење на елинизмот

Грчкото духовно и културно влијание врз македонското население има долга традиција, но особено се засилило по укинувањето на Пејската патријаршија (1766) и Охридската архиепископија (1767), како и по Грчкото востание од 1821 година. Главен носител на ова влијание била Цариградската патријаршија, раководена од фанариотското свештенство. Искористувајќи ја својата правна позиција како единствен заштитник на православно население во Османлиската империја, Патријаршијата водела политика што имала за цел постепена елинизација на словенското население на Балканот. Оваа политика била поддржана и од новогрчкото национално движење, кое од ослободително прераснало во експанзионистичко, со идеја за обновување на византиското наследство и создавање „голема Грција“.

Условите за ширење на елинизмот биле поволни. Патријаршијата не само што имала духовна власт, туку управувала и со образованието. Таа назначувала владици, свештеници и учители, најчесто од грчко потекло, отворала и затворала училишта и цркви и ја контролирала наставата. Во исто време, грчката трговска буржоазија имала силни позиции во градовите, а грчкиот јазик бил широко употребуван во трговијата, администрацијата и во средините на погрчените Власи и градската елита. Со поддршка од локалните гркомани, фанариотите ги затвориле словенските ќелијни училишта, вовеле грчки наставен јазик и го забраниле црковнословенскиот во богослужбата.

Покрај институционалната елинизација, биле уништувани и словенски ракописи и книги. Познати се случаи кога грчки владици наредувале палење на стари словенски книги во манастирите, со цел да се избрише културното наследство што потсетувало на словенската традиција. Во првата половина на XIX век грчките училишта, особено во Јужна Македонија, станале носители на повисоко образование за трговската буржоазија. До 1860-тите во некои градови, како Битола, немало ниту едно словенско училиште.

Иако во првата половина на XIX век отпорот бил ограничен и локален, со текот на времето се засилил. Населението протестираше против злоупотребите на грчките владици, барајќи назначување на словенски архијереи. Во Скопје, на пример, во периодот 1829–1834 биле сменети пет грчки владици. Во 60-тите години борбата добила масовен карактер. Градовите постепено одбивале да ги признаат грчките владици, а Полјанската епархија прва се ослободила од фанариотската управа во 1859 година. Потоа следувале Неврокоп, Прилеп, Велес, Крушево, Битола, Струмица и други.

Во овие борби активно учество зеле народните просветители како Димитрија Миладинов, Јордан Хаџи Константинов – Џинот и Григор Прличев. Поради нивната активност тие биле прогонувани и затворани. Миладинов, наклеветен како „руски шпион“, бил затворен и починал во цариградските зандани.

И покрај создавањето на Бугарската егзархија, грчката пропаганда продолжила и дополнително се засилила. Основани биле бројни просветни друштва, меѓу кои „Друштвото за ширење на грчката писменост“ (1869), кое за кратко време отворило стотици училишта во Македонија. До почетокот на XX век бројот на грчки училишта достигнал значителни размери, што покажува дека

елинистичката пропаганда била систематски организирана и финансиски поддржана.

Така, грчкото влијание во Македонија од крајот на XVIII и XIX век претставувало организирана духовна, културна и политичка стратегија, насочена кон елинизација на словенското население. Истовремено, токму како реакција на ова влијание се развиле масовните црковно-училишни борби и процесите на национална и јазична еманципација на македонскиот народ.

Српското просветно и национално влијание во XIX век

Македонија од XVIII век одржувала трговски и комуникациски врски со Србија, а преку неа и со српско-хрватските средини во рамките на Унгарија. Овие контакти значително се интензивирале од втората и третата деценија на XIX век, кога Србија се појавила како автономна словенска држава на Балканот. За другите словенски народи кои сè уште биле под османлиска власт таа претставувала симбол на надеж и можен сојузник во процесот на ослободување.

Во третата и четвртата деценија на XIX век се продлабочиле духовните и културните врски меѓу Србите и Македонците. Носители на тие контакти биле учители, свештеници, трговци и претставници на црковно-училишните општини, кои добивале поддршка од српската кнежевина.

Во 1860-тите, кога српската држава, водена од амбициозна надворешнополитичка програма, почнала систематски да делува и во Македонија, а во 1868 година бил формиран Просветен одбор со задача да организира отворање училишта, испраќање учители и обезбедување учебници. Во неговиот состав влегле влијателни личности како архимандритот Дучиќ, Панта Среќковиќ, Милош Милоевиќ, а подоцна и Стојан Новаковиќ (Кантарциев 1985: 22). Особено активен бил Милоевиќ, кој воспоставувал врски со печалбари и трговци од Македонија, организирајќи испраќање книги и материјали.

„Како резултат на овие активности, сè повеќе македонски ученици заминувале на школување во Србија, како питомци на државата или на „Друштвото Св. Сава“. Во 1873 година во Белград била формирана и посебна „Странска богословија“ за ученици од „неослободените области“ (Кантарциев 1985: 22). По завршувањето на образованието, тие се враќале во Македонија како учители и свештеници, придонесувајќи за ширење на српското просветно влијание.

Српската влада во своите буџети издвојувала значителни средства за училишта и питомци од „соседните области“. Во почетокот на 1870-тите години, според тогашните податоци, во Македонија функционирале десетици училишта со српски наставен јазик. Меѓутоа, за време на Српско-турските војни (1876–1878) голем дел од овие училишта биле затворени, а учителите се повлекле во Србија.

Од 1880-тите години српската пропаганда повторно ја засилила својата активност, особено во услови на засилено бугарско влијание преку Егзархијата. По конзуларната конвенција со Османлиската империја, Србија отворила конзулати во Солун, Скопје и Битола, кои станале центри за организирање на просветно-националната дејност. По 1889 година, кога активностите преминале под надлежност на Министерството за надворешни работи, пропагандата станала поорганизирана и координирана.

До Балканските војни бројот на српските училишта во Македонија значително пораснал. Во учебната 1906–1907 година во стотици населени места работеле српски училишта, меѓу кои и неколку средни училишта.

„Многу ‘подобри’ услови за спроведување активноста на големосрпската пропаганда во Македонија биле создадени по склучувањето на конзуларната конвенција меѓу Турција и Србија. Според оваа конвенција, Србија добила право да отвори српски конзулати во Солун и Скопје во 1887, а во 1888 година и во Битола“ (Кантарциев, 1985: 23). Овие конзулати, особено во Скопје, станале центри за ширење на српската просветна и национална пропаганда во Македонија.

Бугарското влијание

До средината на XIX век српското просветно влијание во Македонија било поизразено од бугарското. Бугарската активност започнала поинтензивно да навлегува по Кримската војна, во периодот кога се засилуваат црковните борби против Цариградската патријаршија. Борбата што ја водел македонскиот народ за ослободување од фанариотската духовна доминација и за создавање сопствена црква се одвивала паралелно со сличното движење во Бугарија. Според Ристо Кантарциев „таму процесот започнал порано и добил пошироки размери, благодарение на поразвиената економска положба на бугарското граѓанство и на

неговата подобра организација во самиот Цариград, каде располагало со сопствено црковно претставништво и активен печат“ (Кантарџиев, 1985: 24).

Поради економската и организациската послабост, македонското граѓанство се приклучило кон бугарската црковна борба, но во рамките на таа соработка имало и сопствени интереси. „За македонските трговци и еснафи било суштински важно како ќе биде уредена идната самостојна црква – дали ќе има демократско устројство што ќе им овозможи рамноправно учество или централизирана структура што би ја ставила под доминација на поразвиеното бугарско граѓанство“ (Кантарџиев, 1985: 27). Овие разлики станале поочигледни во моментот на прогласувањето на Егзархијата со султански ферман, кога од македонска страна се поставувало прашањето за начинот на управување и за вистинските намери на новата институција.

Од крајот на 1860-тите и почетокот на 1870-тите години бугарската просветна пропаганда се засилила и се организирила од Цариград. Испраќани биле учители, учебници и материјална помош во Македонија, со цел да се зацврстат бугарските позиции и да се потисне српското влијание. Бугарскиот печат жестоко реагирал против употребата на српски учебници и наставата на српски јазик во некои македонски градови, вршејќи притисок врз локалните општини да ја напуштат таа ориентација.

И покрај овие активности, во раната фаза бугарската пропаганда не успеала целосно да ги консолидира своите позиции. Таа најмногу влијаела врз дел од трговската чаршија поврзана со бугарските економски кругови. Фактот дека Македонија останала надвор од мрежата на револуционерните комитети на Васил Левски во почетокот на 1870-тите укажува дека бугарската национална консолидација не ја зафатила во целост македонската средина (Кантарџиев, 1985:26).

Попродлабочено бугарското влијание започнало да навлегува по 1870-тите години, особено преку Егзархијата, која му дала изразен национално-политички карактер. Во епархиите што потпаднале под нејзина духовна власт, таа организирила училишна мрежа со бугарски наставен јазик и бугарски учебници, водејќи политика што се вклопувала во пошироките експанзионистички стремежи на бугарската буржоазија. По создавањето на Бугарското кнежество, Егзархијата се нашла под силно влијание на бугарската влада и станала инструмент за остварување на националните цели во Македонија.

Со значителна финансиска поддршка од државниот буџет, Егзархијата обновила и отворила бројни училишта, прогимназии, гимназии и учителски школи во повеќе македонски градови. До крајот на XIX и почетокот на XX век бројот на егзархиските училишта постојано растел, што сведочи за систематската и организирана природа на бугарската просветна пропаганда. Така, од црковна борба против грцизмот, бугарската активност постепено се трансформирала во поширока национална стратегија насочена кон интегрирање на Македонија во бугарската национална сфера.

3. МАКЕДОНСКИТЕ КУЛТУРНО-КНИЖЕВНИ ПРОЦЕСИ ПОВРЗАНИ СО ЦАРИГРАД ВО XIX ВЕК

3.1. Цариградските топоси како јадра на културна артикулација

Во рамките на истражувањето на македонската културна преродба во XIX век, поимот „цариградски топоси“ се наметнува како клучна аналитичка категорија преку која може да се согледа сложената мрежа на културни, книжевни и општествени процеси што се одвивале во Цариград како престолнина на Османлиската Империја. Во овој контекст, топосите не се разбираат како едноставни географски локации, туку како културно конституирани простори во кои се вкрстуваат институционалните структури, комуникациските практики и дискурзивните модели на една повеќеслојна општествена - империјална реалност. Тие претставуваат динамични јадра во кои се акумулираат и трансформираат различни облици на културен капитал - од печатеното слово и образовните иницијативи, до црковните и општествените активности - при што се овозможува нивно артикулирање во пошироки колективни и национални рамки.

Особено значајно е што токму во овие урбани и институционални јадра се остварува присуството и дејноста на македонската интелигенција, која преку својата просветителска, публицистичка и книжевна активност активно учествува во процесите на културна медијација и идентитетска консолидација. Оттука, цариградските топоси можат да се интерпретираат како клучни точки на пресек меѓу локалното и империјалното, меѓу традицијата и модерните текови, во чии рамки се оформуваат специфичните модели на македонската културна артикулација во XIX век.

Во современите хуманистички и културолошки истражувања, поимот „топос“ се развива од својата првобитна реторичко-логичка функција во сложена аналитичка категорија што овозможува просторот да се согледува како носител на културни, историски и идентитетски значења. „Од антиката, топосот – како општо место, типизиран мотив, слика, споредби, клишеа, мисловни и изразни схеми, ги опфаќа аргументите кои се изведуваат од општите места и универзални идеи, а до периодот на просветителството прераснува во неисцрпна ризница на идеи и мотиви кои му служат на писателот“ (Дерелиќ, 1986: 818).

Ова историско проширување на поимот не останува само на нивото на дескриптивна класификација, туку добива и јасна теоретска артикулација во делото на Ернст Роберт Куртиус, кој го поставува топосот во рамките на континуитетот на европската книжевна традиција. Ернст Роберт Куртиус, посебно ја проучува улогата на топосот во европската книжевност и во своето капитално дело *Европска книжевност и латинскиот среден век*, во кое го дефинира како „ризница на готови мисловни обрасци и изразни шеми што му стојат на располагање на писателот“ (Curtius, 1998: 79).

Иако Куртиус експлицитно не говори за топосот како „простор на идентитет“ во современа културолошка смисла, како што тоа ќе го направат неговите следбеници, од неговото сфаќање дека „топосите се континуирани клишеа на книжевното мислење и изразување“ (Curtius, 1998:70) може да се изведе токму таква интерпретација. Оваа дефиниција првично се однесува на книжевните структури, но нејзината семантичка флексибилност овозможува поимот топос да се прошири и кон анализа на конкретни културни простори, во кои се пресретнуваат различни форми на симболичка продукција, односно точка во која се акумулираат и репродуцираат историски пренесени модели на мислење и изразување.

Во оваа насока, интересно теориско продлабочување нуди Пјер Нора со концептот на „lieux de mémoire“ („места на меморија или места на сеќавање“), при што „топосите се разбираат како простори каде што меморијата се кристализира и се таложи – претставуваат збир на појави во еден специфичен историски момент, во пресвртна точка кога свеста за прекин со минатото е неразделно поврзана со чувството дека меморијата е распарчена – но распарчена на начин што го отвора прашањето за отелотворување на меморијата во одредени места каде што сè уште опстојува чувството на историски континуитет. Постојат lieux de mémoire, односно места на меморијата, затоа што повеќе не постојат milieux de mémoire – вистински средини на меморијата“ (Nora, 1989:7).

За Нора, овие места не се само географски точки, туку комплексни јадра на историска свест, во кои се вградуваат културни наративи, идентитетски репрезентации и колективни искуства. Ваквата перспектива е особено продуктивна при истражувањето на топосите во тогашните услови на XIX век во Цариград, каде што различните етнички и културни заедници, создаваат сопствени „места на меморија“, преку духовни, образовни, административни и други институции и социјални практики.

Дополнителна теориска димензија за концептот и промислувањето на топосот во преродбенскиот период, внесува Анри Лефевр, кој во делото *The Production of Space (Продукција на ѝпросѿорои)*, укажува дека просторот не е пасивна и неутрална категорија, туку „социјален производ“ (Lefebvre, 1991: 26), создаден преку динамични односи на моќ, економија и култура.

Според ова гледиште, секој урбан простор, во случајов Цариград како центар на Османлиската Империја, се обликува преку практиките на различни општествени актери, чии активности го трансформираат просторот во поле на значење и културна продукција. Во тој контекст, трговските квартави, црковните институции, хановите, печатниците и училиштата не претставуваат само функционални единици, туку топоси во кои се создаваат и пренесуваат идеи, вредности и идентитети.

Конечно, перспективата на Мишел Фуко дополнително ја нагласува врската меѓу просторот и моќта, укажувајќи дека просторот претставува суштинска димензија во секоја форма на општествено организирање и дискурзивна контрола: „Останува да се напише целосна историја на просторите – што истовремено би била и историја на моќите (и двата поима во множина) – од големите стратегии на геополитиката до малите тактики на живеалиштето, од институционалната архитектура, од училницата до проектирањето на болниците, минувајќи низ економските и политичките инсталации“ (Foucault, 1980: 149).

Просторот, според ова сфаќање, не е пасивна географска рамка, туку активен носител на историски, културни и политички односи, па топосите можат да се разберат и како простори на преговарање меѓу различни идеолошки и културни влијанија, во кои се одвиваат процеси на судир, доминација, отпор и трансформација.

Врз основа на овие теориски поставки, цариградските топоси во XIX век можат да се интерпретираат како динамични културни јадра во кои се вкрстуваат институционалните структури, образовно - духовните мрежи и книжевните практики на македонската емиграција и интелигенција.

Тие не се само простори на физичко присуство, туку активни медијатори на културна артикулација, во рамките на кои, индивидуалните иницијативи се трансформираат во колективни културни процеси. Токму преку ваквото разбирање на топосот како синтеза на простор, меморија и дискурс, се отвора можност за подлабоко согледување на улогата на Цариград како клучен центар

во формирањето и развојот на македонската културна и книжевна преродба во XIX век.

Цариград во XIX век не претставува само географска дестинација на македонската интелигенција, туку комплексен културен топос во кој се пресретнуваат, трансформираат и артикулираат македонските културно-книжевни процеси, при што токму преку издавачката дејност, црковно-образовните институции и урбаните мрежи се создаваат клучни предуслови за национална и културна еманципација.

Преку согледувањата и примена на претходно изнесените теориски рамки на Куртиус - топос како културна матрица, Нора - место на меморија, Лефевр – топосот како општествен производ и Фуко - (топос) простор и моќ, цариградските топоси можат да се групираат во неколку типолошки категории или матрици, кои заедно ја формираат комплексната мрежа на македонското присуство во османлиската престолнина.

Во прв ред, значајно место заземаат економско-социјалните топоси, како што се хановите и еснафските собиралишта, меѓу кои особено се издвојувал Балкапан хан. Тука може да се вброи и болницата „Евлоги Георгиев“, за чие отворање со финансиски средства-донации активно се ангажирала македонската колонија (Сидоровска -Чуповска, 2015:104-105).

Овие простори функционирале како јадра на секојдневна комуникација и меѓусебно поврзување, во кои се разменуваале информации, се споделувале вести и се одржувала врската со татковината. Тие не биле само места на престој, туку и средишта на колективна свест, во кои се формирале првите облици на заедничка идентификација.

Покрај нив, особено значајна е втората група – црковно-духовните топоси, во кои се издвојува црквата „Св. Стефан“ во Балат, како еден од центрите на духовниот живот. Овие простори ја надминуваат својата религиозна функција и се јавуваат како места на симболичка артикулација на заедницата, во кои се кристализираат стремежите за духовна и културна самостојност.

Третата група ја сочинуваат образовните топоси, како што е Семинаријата на островот Халки и училиштата основани од емигрантските заедници, во кои значајно учество земала македонската заедница. Тие претставуваат клучни точки на интелектуална подготовка и културна трансмисија, во кои се формираат кадри што подоцна ќе одиграат значајна улога во преродбенските процеси.

Покрај институционалните, важна улога имаат и урбаните и комуникациските топоси – квартави (mahalesi), читалишта, печатници и неформални собиралишта – во кои се одвива секојдневната циркулација на идеи и искуства. Во нив се создава простор за дијалог, размена и постепено оформување на колективна културна свест. Во тој контекст споменавме дека печатот и издавачката дејност претставуваат значаен сегмент од културната артикулација, но во овој дел тие не се разгледуваат како медиумски процес, туку како дел од пошироката просторна и институционална мрежа на цариградските топоси, додека нивната функционална и продукциска димензија ќе биде предмет на посебна анализа.

Она што е особено важно е дека овие топоси не функционираше изолирано, туку како меѓусебно поврзана мрежа. Економските, духовните и образовните структури, се преплетувале, создавајќи единствен културен систем во кој се овозможила трансформација на индивидуалните искуства во колективни процеси.

Присуството на македонската интелигенција и емиграција во овие простори не се подразбира само како физичко, туку како активно учество во процесите на културна медијација, каде што се градела нивната просветителска дејност – публицистичка, книжевна, образовна и духовна.

Оттука, цариградските топоси во XIX век можат да се интерпретираат како динамични културни јадра во кои се вкрстуваат просторот, меморијата и дискурсот. Тие претставуваат клучни точки на пресек, во чии рамки се поставувени темелите на македонската културна преродба.

3.2. Македонската цариградска емиграција и интелигенција

Во XIX век Цариград се преобразил во еден од најдинамичните урбани центри на Османлиската Империја, при што промените што се одвивале во градот непосредно влијаеле и врз внатрешноста на државата, но и обратно – процесите од провинцијата започнале сè посилно да се рефлектираат врз престолнината. Цариград прераснал во своевиден микро-модел на пошироките демографски, општествени и економски трансформации што ја зафатиле Империјата во текот на XIX век.

Паралелно со навлегувањето на европските капиталистички економски структури и обрасци, во османлискиот простор продирале и либералните

политички идеи, што се одразило врз неговото севкупно урбано обликување – во архитектонските решенија, административната организација, но и во трансформацијата на културната физиономија како израз на новите општествени и идејни текови. Под влијание на европските модели, Цариград постепено ја менувал својата традиционална структура и се трансформирал во простор на сложено преплетување меѓу ориенталното наследство и модерните западноевропски влијанија. „Дихотомијата меѓу градот и селото се манифестирала преку поделбата на „стар“ и „модерен“ град: Пера (Бејоглу) и Галата - двата модерни кварта на северниот брег на Златниот Рог, населен со Европејци, кои се развивале и станале еден вид колонијална реплика на европските градови, додека стариот град стагнирал и постепено пропаѓал“ (Карпат, 1985: 86).

Поради географската оддалеченост и ограничените комуникациски врски османлиската провинција уште долго време го задржала традиционалниот начин на живеење додека Цариград, како политички, економски и културен центар на Империјата, ги „почувствувал“ сите надворешни влијанија, особено интензивниот прилив на население.

Животот на цариградската македонска емиграција и интелигенција во услови на економските и политички превирања во Османлиската Империја во XIX век, се во директна корелација и во понтамошната разработка ќе бидат поврзани со претходно издвоените економско-социјални топоси (Балкапан Хан и болницата „Евлоги Георгиев“), црковно-духовни (црквата „Св. Стефан“), просветно-образовни (Семинаријата на островот Халки и други црковно-училишни општини) и комуникациски топоси (печатници, весници, списанија и читалишта). Низ веќе утврдената теориска и културолошка призма, анализата на конкретните цариградски топоси овозможува не само реконструкција на просторната организација на македонската емиграција и интелигенција, туку и согледување на механизмите преку кои Цариград се конституира како еден од клучните центри на македонската културна преродба во XIX век.

3.2.1. Демографски и социо-историски контекст

Во однос на изразената драстична промена на демографската карта и бројот на населението во Цариград и целата Империја во XIX век, „придонел и фактот што османлиската власт дошла до уверување дека бројното население

претставува предуслов не само за обработка на земјиштето, зголемување на приходите и економски развој, туку и за силна одбрана од надворешни непријатели, па пристапила кон усвојување на популациска политика за исполнување на овие потреби и населување“ (Карпат 1985:62).

За ваквиот став на Османлиската Империја во врска со популациската политика дополнителен поттик бил интересот што одредени европски групи го покажале за населување на османлиска територија поради „позитивната слика што во тоа време владеела во европската јавност за османлискиот султан, особено поради неговиот однос кон поданиците без оглед на нивната верска или етничка припадност“ (Ѓулсој 1996:53). Меѓу нив особено се издвоила иницијативата на прускиот индустријалец Ноел, чие барање за населување претставувало непосреден повод за разгледување на ова прашање во османлиските управни кругови. „Советот на министрите (Meclis-i Vükela) се состанал на 17 февруари 1857 година за да расправа за Правилникот за миграција (Muhaceret Nizamnamesi). Донесената позитивна одлука била доставена до султанот од страна на големиот везир на 18 февруари 1857 година, а со султанскиот Указ (Irade) од 19 февруари 1857 година, Правилникот за миграција стапил во сила. Со тоа официјално бил отворен патот за населување на доселеници на територијата на Османлиската Империја“ (Ѓулсој 1996:56).

Во него се прогласувало дека доселувањето во Османлиската Империја е отворено за секој кој е подготвен да му укаже лојалност на султанот, да стане негов поданик и да ги почитува законите. „Правилникот предвидувал доселениците да бидат заштитени од какво било нарушување на нивните верски обичаи и да уживаат верска слобода како и сите други категории поданици на империјата (чл.3). Доколку местото каде што ќе се населат немало капели или цркви за нивните обреди, тие можеле да побараат и да добијат дозвола од царската власт за изградба на потребните верски објекти. Владата ветувала дека на доселениците бесплатно ќе им ги додели најдобрите обработливи земјишта што биле во сопственост на државната благајна и дека ќе ги ослободи од сите даноци и воена служба за период од шест години доколку се населат во Румелија, односно дванаесет години доколку се населат во Азија“ (Карпат, 1985: 62).

Со ваквите мерки, Цариград се конституира како космополитски урбан центар, во кој се слеваат различни доселенички групи од Европа – трговци, дипломати, инженери и финансиски посредници, особено од Франција, Англија и италијанските области, но и од Блискиот Исток.

Исто така, преобразбата на социо-етничката и културната структура на Цариград во втората половина на XIX век била тесно поврзана со засилените трговски активности и новите економски можности што се појавиле по Кримската војна, а особено по Руско-турската војна од 1877–1878 година. За новите миграции според (Карпат, 1985: 62), поточно за масовното доселување на население од Кавказот и Балканот донело во градот не само нов капитал, туку и различни професионални знаења и занаети (еснафи), со што тој постепено се оформил како значајно стопанско и културно средиште.

Развојот на нови трговски и занаетчиски претпријатија, зад кои стоеле и муслимански и немуслимански претприемачи, дополнително ја засилил миграцијата од провинциските региони кон престолнината. Во потрага по егзистенција, бројни сиромашни селани и работници се населувале во градот, создавајќи нов урбан општествен слој што постепено добивал карактеристики на градски пролетаријат. „Помеѓу 1844 и 1880 година повеќе од 50 проценти од населението на градот било немуслиманско. Меѓутоа, до 1885 година муслиманското население се зголемило повеќе од 54 проценти, а во 1900 година достигнало околу 70 проценти, и покрај фактот што и вкупниот број на немуслимански исто така се зголемил“ (Карпат, 1985:86).

За животот т.е соживотот, за меѓуетничките односи и верските заедници во Цариград, детално информира Кемал Х. Карпат, во „Демографската и социјално-економска трансформација на османлискиот микрокосмос – Истанбул“ (Карпат, 1985: 86-106).

Христијаните или странците (yabancı) претежно живееле во посебни, традиционално оформени квартави (предградија или села), при што нивните меѓусебни контакти во секојдневниот живот биле ограничени. Исклучок претставувала чаршијата, каде што различните заедници се среќавале во рамките на трговските и економските активности, а општествените и верските разлики привремено се надминувале. „Грчкото население, кое уживало одредени привилегии во рамките на Османлиската Империја, било концентрирано во Фенер, Саматја, Џибали и во некои населби покрај Босфорот. Ерменците најмногу живееле во Кумкапи и Саматја, додека еврејската заедница била населена во Балат, Хаској, во Касимпаша и други делови на градот. Галата претставувала мешан простор во кој живееле Грци, Ерменци, помал број Европејци и муслимани. Пера, односно Бејоглу, во тој период главно служела како дипломатска и резиденцијална зона на европските амбасадори, иако сè уште

не го достигнала значењето што ќе го добие подоцна во процесот на европеизација на градот“ (Карпат, 1985: 99).

Прашањето, каде точно живеела македонската емиграција, не е едноставно, бидејќи во XIX век во изворите ретко се именува така – најчесто се води како „бугарска“, „православна“, „еснафска“ колонија или пак името се добивало според потеклото и квартот (населбата, маалото) во кое живееле. Врз основа на повеќе историски и етнографски извори, особено при исчитувањето на весниците од тој период, сепак може мошне прецизно да се реконструираат просторните јадра (топоси) на македонската цариградска колонија. Според турските историчари „странците претежно живееле на северната страна од Златниот Рог (Фатих, Балат), во старата венецијанска населба Галата и нејзините нови проширувања, додека муслиманското население било концентрирано главно во стариот дел на Истанбул“ (Челик, 1986: 38). Па така, и Македонците освен во овие региони (Пера и Кадикој) што Челик ги споменува како живеалишта на странци (каде што престојувале или живееле побогатите македонски трговци), останата македонска емиграција живеела претежно во околните села (во тоа време): Вланга, Топ Капи и Ајнал Чесме, каде што земјата била мочуришна и се занимавале со градинарски занает.

Во тој контекст, ваквата просторна сегрегација и истовремена функционална поврзаност на различните заедници го потврдуваат карактерот на Цариград како комплексен урбан организам, кој во себе ги обединувал традицијата и новите текови, локалното и космополитското. Токму затоа, Карпат го дефинира Цариград од XIX век како „османлиски микрокосмос“, нагласувајќи дека, и покрај новите општествени и демографски текови, „стариот град блескал под сонцето со величественоста на своите речиси 400 џамии, повеќе од 100 цркви, стотици библиотеки, медреси, плоштади, високи аквадукти, палати, повеќе од 300 дервишки текиња и други споменици од минатото“ (Карпат, 1985: 87). Овој опис не само што ја нагласува материјалната и духовната слоевитост на градот, туку ја потврдува и неговата функција како простор во кој се преплетуваат различни културни традиции, што го прави клучен топос за разбирање на македонските преродбенски процеси.

За да се разбере меѓусебната интеракција во таа космополитска структура би издвоиле неколку позначајни демографските движења во Цариград, иако според повеќето извори, истражувачите се сложуваат дека прилично е тешко да се уточни бројноста на населението воопшто во Османлиската Империја. „Тоа е

така бидејќи странските патеписци, дипломати и разни национални лидери тврделе дека Османлиската држава нема сопствен попис, па токму затоа при неговата посета најчесто давале произволни проценки за населението, приспособени на нивните политички или дипломатски цели, користејќи несигурни методи – како, на пример бројот на мажи во кафеаните или на верските собири, или едноставно прифаќање на проценките на локалните свештеници“ (Стенфорд 1978: 326). Наспроти тоа, Османлиите ги објавувале своите бројки без детални објаснувања за методологијата.

Првиот попис на населението, започнат со реформите на Махмуд II, од 1831 година, бил ограничен, бидејќи ја опфаќал само машката популација, класифицирана според верска и социјална припадност, со цел даночна регулација и воена регрутација (Стенфорд 1978:325). Недостатокот на обучен кадар, како што објаснува Стенфорд, нецелосната покриеност на територијата и избегнувањето на пописот од страна на населението довеле до непотполни и приближни резултати. И покрај тоа, податоците од првиот попис претставуваат значаен индикатор за демографската состојба на Империјата пред Танзиматските реформи и големите миграциски движења во втората половина на векот. Со цел да се обезбеди општ надзор и контрола, како и да се состават и водат популациски регистри за целата империја, во рамките на Министерството за внатрешни работи, при неговото организирање во 1835 година, за првпат бил формиран посебен Пописен оддел (*Ceride-i Nüfus Nezareti*) (Стенфорд 1978:327). Неговите првични активности вклучувале проширување на пописот од 1831 година и врз Истанбул, како и назначување претставници на *милеџиџи* и еснафските старешини како помошници на локалните попишувачи.

„По само една деценија оваа институција била укината, а пописните активности во централната власт биле потчинети на други интереси на Министерството за финансии, војската и катастарските служби. Постојат докази дека пописните службеници и понатаму биле распоредувани на клучни места низ империјата со цел да ги евидентираат демографските промени, но поради недоволниот интерес во Истанбул, податоците биле собирани и претставувани во општоимпериски пописни извештаи само повремено – во 1835, 1838, 1844 и 1857 година“ (Стенфорд, 1978:327).

Според Стенфорд, вкупното население на попишаните провинции во Османлиската Империја до 1885 година изнесувало 17.375.225 жители, додека во

областите каде што пописот сè уште не бил целосно спроведен се проценувале околу 3.000.000 жители, а во областите под локална и/или странска контрола уште 11.306.091 жители. Од вкупниот број, 9.304.035 биле мажи, а само 8.071.190 жени, диспропорција што најверојатно произлегувала од недоволното попишување на женското население.

Стенфорд во продолжение на својата статија истакнува дека најголем *милет* бил муслиманскиот, со 6.691.990 мажи и 5.893.960 жени, по што следувале православните Грци (1.233.435 мажи и 1.096.341 жени), ерменскиот грегоријански *милет* (532.283 мажи и 456.604 жени), Бугарската егзархија (445.501 мажи и 373.461 жени), Евреите (102.197 мажи и 81.942 жени), католиците (83.094 мажи и 67.072 жени) и протестантите (19.271 мажи и 16.958 жени), при што последните две групи најверојатно претежно се состоеле од покрстени Грци и Ерменци.

Во своите истражувања Стенфорд, бележи дека „дополнително, во текот на пописот биле евидентирани и 171.675 машки и 64.015 женски Франки (Европејци/западни странци). Во градот Истанбул и неговата околина, за кои не постои посебен податок во пописот од 1831 година, вкупното население изнесувало 873.565 жители, од кои 508.814 мажи и 364.751 жени, во споредба со само 236.092 мажи попишани во 1854 година и 193.692 во 1844 година“ (Стенфорд, 1978: 337).

Аналитичарите се сложуваат дека, ова значително зголемување може делумно да се објасни со поефикасните пописни методи развиени во текот на претходните четири децении, при што треба да се има предвид дека Цариград во тој период бил преполн и со илјадници муслимански бегалци од Балканот, Русија и Алжир. Иако поголемиот дел од нив подоцна биле населени во провинциите, сепак илјадници и постојано престојувале во Истанбул очекувајќи трајно населување. Значителниот економски развој на градот во доцниот XIX век, исто така, претставува логично објаснување за демографскиот раст.

Без оглед на причините, треба да се нагласи дека во овој период (како што претходно процентуално беше истакнат наодот на Кемал Карпат, и Стенфорд според архивските материјали⁷ истакнува дека во споменатиот попис 1885/86: „помалку од половина од населението во градот било муслиманско (201.339 мажи и 183.571 жени), додека значителена заедница сочинувале Грците (91.804 мажи и

⁷ Пописниот извештај објавен во 1303/1885–1886 година се наоѓа во Библиотеката на Истанбулскиот универзитет, под сигнатура TY 4807.

60.937 жени), ерменските грегоријанци (83.870 мажи и 65.720 жени), Бугарите (3.977 мажи и 400 жени), Евреите (22.394 мажи и 21.967 жени), католиците (3.209 мажи и 3.233 жени) и протестантите (448 мажи и 331 жена)“ (Стенфорд, 1978:332-333).

Оваа конфузија и контроверзност околу начинот на попишување, но и евидентирањето, односно неевидентирањето на националната припадност на православните христијани ширум Империјата, поточно во Македонија јасно се манифестирала во трите различни статистички податоци што биле доставени до Карнегиевата меѓународна комисија за испитување на причините и текот на Балканските војни од 1912–1913 година. Во овој Извештај се вели: „Официјалната османлиска статистика признаваше само еден принцип на разграничување меѓу етничките групи што живееле во Македонија – религијата. Така, сите муслимани биле вклучени во една група, иако меѓу нив имало Турци, Албанци, бугарски ‘помаци’ итн. На ист начин, сите припадници на Патријаршијата биле групирани како „Грци“, иако меѓу нив имало Срби, Власи, Бугари и други. Само кај ‘егзархиската’ група односно религијата приближно се совпаѓала со бугарската националност.

Османлиските службени регистри ги опфаќале само мажите; жените не биле евидентирани, бидејќи пописите служеле исклучиво за воени и даночни цели. Често се запишувал само бројот на ‘домаќинства’. Ова ја објаснува неможноста да се добијат точни статистички податоци за населението во Македонија. Поради различните принципи и методи на пресметка, националните пропаганди доаѓале до целосно различни резултати, најчесто пренагласени во корист на сопствената националност“⁸ Истакнатото покрај тоа што се однесува на Османлиската Империја, процесот на „претопување“ на бројноста на македонската емиграција, секако важел и за Цариград.

Врз база на претпоставки како што наведува и Сидоровска – Чуповска, „според податоците од весникот *Новини*, до крајот на XIX век се претпоставува дека бројот на Македонци во Цариград достигнувал околу 25.000 лица, кои се занимавале со нископлатени и физички напорни занимања, како што се млекарството, градинарството, абаџиството, пекарството и различни видови на наемна работа“ (Сидоровска - Чуповска, 2015: 103).

⁸ Report of the International commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan wars. Carnegie Endowment for International Peace division of Intercourse and education. Publication No. 4. Washington, D. C.: Published by the Endowment. Press of Byron S. Adamas. (1914). pp. 28-29.

Како резултат на реформите што беа споменати, муслиманското население се стремело кон државни служби, а емиграцискиот бран кој бил од христијанското население, тежнееело кон стопанските и услужни дејности во градот. Бројната емигрантска колонија од балканските простори, била составена од трговци, занаетчии и наемни работници, а повремено во Цариград престојувале бројни трговци и учени луѓе, меѓу кои и голем дел од Македонија. Во многу извори користени во контекст на истражувачката тема, среќаваат податоците дека најбројни биле емигрантите од Охрид, Скопје, Битола, Прилеп, Кратово, Дебар, Преспа, Костур, Солун и други региони од Македонија, кои се занимавале со кожарски, градинарски, млекарски, фурнициски, пајтонциски, кројачки, коњушарски и други занаети. Во тој период, според податоци што често се среќаваат во написите од цариградскиот печат, функционирале вкупно 24 еснафи.

3.2.2. Просторна организација на македонската колонија (еснафи, трговија и културни мрежи)

Од достапните публицистички, архивски и историски извори може да се согледа дека Македонските занаетчии во Цариград се занимавале со повеќе дејности. Од сите занаети најголема заработувачка имал кожуварско – ќуркчискиот еснаф⁹, каде што работеле многу иселеници од Охрид и Костур, градинарите биле претежно од битолско, ресенско – преспанскиот регион, и некои охридски села, млекарите и салепчиите од костурско, од Скопско и Дебарско емигрантите се занимавале со лебарскиот (екмеџискиот) и фурницискиот занает, а од костурско, штипско, битолско и прилепско биле познати во коњушарскиот, пајтонцискиот, кајмакчискиот еснаф.

Стопанските, духовните и културните процеси во Османлиската престолнина се одвивале со заемно преплетување меѓу припадниците на различните социјални групи и слоеви. Како седишта на иселениците, но и трговците кои повремено престојувале, односно тргувале во Цариград се издвојуваат неколку ханови¹⁰: Балкапан Хан, Везир Хан, Хамбар Хан, Чорапчи

⁹ Зборот „ќуркчија“ доаѓа од турскиот збор *kürk* (крзно). Ќуркчиите се занимавале со обработка на животински кожи (најчесто овчи, јагнешки, козји) и изработка на облека од крзно, како: ќуркци (кожуси), елечи, капи. Во XIX век, ќуркчиството било важен градски занает на Балканот, особено во чаршиите во Скопје, Битола и Охрид.

¹⁰ <https://kulturelmiras.ibb.istanbul/wp-content/uploads/2021/03/Hanlar.pdf> (пристапено: 28.3.2026)

Хан, Јилдиз Хан, Јагџи Хан, Зумбул Хан, Кучук Кутуџу Хан близу областа Галата и др.

Од нив најпосетен и најпознат бил Балкапан Хан, кој и денес постои во областа Тахтакале, во близина на Емунону и Арапската чаршија (Mısır çarşısı). Таму се среќавале голем дел од богатите трговци и занаетчиите. Ханот не бил само стопанско, туку и духовно собиралиште и средиште. „Балкапан не е само трговско место, Бог го створил како академија, семинарија, универзитет, гимназија и лицеј. Тука најчесто се среќавале трговците и македонската интелигенција“ (Колева, 1986: 46).

Во Балкапан Хан на пример: „во 1961 година, за прв пат се разнела веста за апсењето на Димитар Миладинов, и оттука Христо Стамболски, Ст. Бујнов, Ст. Попов отишле кај браќата Тпчилешчови, Д. Геошоолу, З. Струмски, Г. Крстевич со молба да се заземат пред властите за негово ослободување. Покрај оваа ситуација, според сведоштвата на Христо Стамболски, истакнува Колева, многумина од работниците по трговските дуќани се собирале секоја недела токму во Балкапан Хан за да слушнат и споделат вести и настани од весниците, особено она што се пишувало во „Цариградски вестник“ за црковното прашање и други вести од татковината. Многу од активностите на интелигенцијата биле поддржани од богатите трговци кои го посетувале Балкапан Хан: Н. Тпчилешчев, Ив. Хаципетров, Киро Попов, Иларион Макариополски, Г. Крстевич, П.Р. Славејков и д-р Влкович“ (Колева, 1986: 46-47).

Во Балкапан хан се наоѓала и типографијата (печатницата) на Цариградски весник, податок што стои во импресумот на првата страница на весникот под насловот пр.: „Јулиа 1851/Цариградскѣ Вѣстникѣ/ година А/ число 42/. Издавася всяка суббота - Годншна цѣна на спомоществованіе-то 100 Гроша за въ Цариградъ за по вонъ 130. - Вмѣстѣванія по Грошъ на реда. Обыкновенни-те средни Объявленія отъ 150 до 200 парчета печататся за Грош. 150 и пари-те имъ напредъ ся броятъ; ако книга-тамы печатаме, тыя пары назатъ ся вращатъ. - Подписка-та начнава въ зачало-то на всякъ мѣсяць, - и ся приима у Типографія-та на Въ- стника въ Балъ-капанъ ханъ, и у неговы-те вонъ отписватели“ или на современ македонски јазик: „7 јули 1851/Цариградски вестник/ година А/ број 42/. Излегува секоја сабота. Годишната цена на претплатата изнесува 100 гроша за Цариград, а за надвор од градот 130 гроша. Огласите се наплатуваат по еден грош од ред. Обичните средни објави од 150 до 200 примероци се печатат за 150 гроша, при што парите однапред се плаќаат; ако книгата не се отпечати, тогаш

тие пари се враќаат. Претплатата започнува на почетокот од секој месец и се прима во Типографијата на Весникот во Балкапан Хан, како и кај неговите надворешни претплатници“ (Цариградски весник, 7 јули 1851, бр. 42: 165).

Балкапан Хан, често се споменува во печатот, а во колумната „Основање на една болница во Цариград“ се пишува за исклучително лошата хигиена што владее во овој Хан и е причина за болести на луѓето кои престојувале таму: „Неговата атмосфера е постојано загадена од гнилите животински материи, од сулфурните испарувања од едната страна, од продавниците за рогови, како и од нечистите миризби од другата страна; а собите, бидејќи не примаат никаков чист воздух, долго време задржуваат расипан здив што го испуштаат луѓето“ (Цариградски весник, 14 јули 1851, бр. 43:172).

Под истиот тој напис: „Основање на една болница во Цариград“ во неколку продолженија на весникот „Цариградски весник“ бр. 42, 43, 44 и 45, во 1851 година, од непознат автор се пишува и се истакнува потребата од организирање и прибирање средства за отворање на болница. Авторот продолжува да ги опишува лошите услови на следниот начин: „Затоа и Бугарите, кои доаѓаат однадвор румени и здрави, за кратко време стануваат подуени, суви и слаби. А кога на тоа ќе се додадат и лошата исхрана, негрижата, сиромаштијата и живеењето натрупани еден врз друг, како во кокошарник, во една мала дупка, како и други слични околности, тогаш навистина треба да се поверува дека меѓу болните најголем дел се Бугарите, кои, ако не умрат наскоро, остануваат неизлечиви и така се принудени да се вратат во својата татковина“ (Цариградски весник, 14 јули 1851, бр. 43:172). Авторот на овие написи пишува, дека четири месеци престојувал во воената болница во Кулели и два месеца во Зејтинбурну, посетувајќи притоа 196 болни лица во селата Ченгелкој, Арнауткој, Ортакој, Бејлербеј, Едикуле и нивната околина. Според тоа собрал податоци, според кои составил табела за болните Турци, Грци, Ерменци, Хрвати, Далматинци и Бугари и заклучува дека смртноста кај Бугарите е многу повисока.

Сидоровска-Чуповска, врз база на пишувањата во весникот „Новини“ и во текот на 1895 година, забележува исто така дека: „Поради нискиот животен стандард и лошите хигиенски услови, доаѓало до чести и сериозни заболувања, а многумина од македонските емигранти, лишени од соодветна медицинска помош, завршувале со трагичен исход“ (Сидоровска-Чуповска, 2015:103).

За оваа болница пишува и Илија Галчев давајќи многу детални податоци лекувањето и прибирање средства за изградба од македонската колонија во Цариград и Македонија.

Од информациите кои ги споменува Галчев се дознава дека „за изградбата на болницата во Цариград непрекинато се собирале средства од митрополиите во Македонија во текот на 1895 година се собирало помош во парични средства: Велешка 6291; Битолска 1443; Неврокопска 4252; Скопска 9221 гроша“ (Галчев 1999: 31) Во Цариград се продолжило со помагање на болните, а во меѓувреме било закупено и место за нејзина изградба.

Пристапот до соодветана здравствена грижа зависела од верската или социјална припадност, па Македонците во Цариград свесни за овие ограничувања, во 1895 година го основале друштвото „Братство“, со примарна цел собирање средства за изградба на сопствена болница. Организацијата била структурирана со управни органи (претседател, потпретседатели, касиер, секретари и советници), а во нејзиното членство доминирале еснафски организирани Македонци

„На годишното собрание одржано во 1896 година било решено: ‘...дел од приходите на Братството да биде распределено за лекување на болните (Кнежевството и Османлиската Империја) во туѓите болници додека не се изгради болница на Братството. Нјапрвин бил направен договор со руската и германската болница а подоцна и со француската „Св. Еремиј“, како и со приватната болница на д-р Плесков “Maison de Santé” (Галчев 1999:35).

Од сочувана архива на Братството за 1895 година и тоа одделно за периодот од 1. 07 – 31. 12. 1895 година постојат и податоци и за лекување на болни Македонци во руската и германската болница во Цариград. Податоците за лекувани се дадени по санџаци од каде тие водат потекло, местата од каде доаѓаат, вкупен број на прегледи, име на болницата и нивниот број.

Според податоци на весникот „Новини“, како што истакнува Сидоровска - Чуповска, но и од пишувањата на Галчев, се потврдува дека „летото 1895 година во собирање на донации активност покажале и млекарите од квартот Кадикој, сите од Костурско, Костурчани, населени во квартот Пера, а значителна сума била донирана од 792 лица, членови на „Братството“, од кои најголем број потекнувале од Битолско, Дебарско, Калјарско, Костурско, Леринско, Охридско, Малешевско, Солунско, Тетовско и селата од Реканскиот крај“ (Сидоровска-

Чуповска, 2005: 10). Подоцна со залагање на филантропот Евлоги Георгиев, болницата била отворена на 25 април 1902 година.

3.2.3. Црковно-национални процеси: основање на црквата „Св. Стефан“ и идејата за возобновување на Охридската архиепископија

За втората група, црковно-духовни топоси е важно да се напомене дека македонската емиграција многу активно учествувала и во прибирање на финансиски средства и секаква друга ангажираност во формирањето и изградбата на црквата „Св. Стефан“ во месноста Балат во Цариград. Во борбата за духовно осамостојување, македонската интелигенција всушност се залагала во насока на возобновување на Охридската архиепископија, како спас од Патријаршиското, фанариотско влијание.

Според податоците од Цариградски весник, кој обемно и детално извесувал за црковното прашање и ангажманите околу изградбата и отворањето на црквата „Св. Стефан“, може да се заклучи дека дваесет и четирите еснафи кои егзистирале во Цариград во 1849 година зеле активно учество во откривањето на параклисот на црквата „Св. Стефан“. Меѓу нив најактивни биле пет еснафи составени исклучиво од Македонци - емигранти во Цариград и токму во 1849 година нивни претставници биле избрани за епитропи и помошници при параклисот, кои биле одобрени од секој еснаф. Меѓу главните петмина бил: „Димитар Христу Охридалија, од градинарскиот еснаф. Другите помагачи: Константин Грују Прилеплија, од ќуркчискиот еснаф, Антон Димитриу Битолалија, од ќуркчискиот еснаф, Јоан Шишков Прилеплија, од терзискиот еснаф. Понатаму ќе се запишува и објавува секое дело поврзано со успехот на нашата света црква, за известување на сите наши еднородни браќа“ (Изворски, 7 јануари 1850, бр. 81: 206).

Учеството на овие еснафи во управата на народната црква ја разоткрива сплотеноста и организираноста на емиграцијата од Македонија во една од најзначајните задачи на национално-ослободителното движење изразена во заложбите за независна црква. Низ следните десетлетија еснафите продолжиле енергично да го помагаат црковно-националното движење на колонијата во Цариград.

И Петко Р. Славејков запишал, вели Колева дека „градинарите, салепчиите, фурниците и другите македонски еснафи станале едни од

најпосветените посетители и поддржувачи на бугарската црква“ (Колева, 1986:49).

Важно е да напоменеме дека македонското население во Цариград, „било организирано во рамките на бугарската црковна општина“ (Сидоровска-Чуповска, 2015: 104), па кога се зборува, односно пишува за „Бугарите од Македонија“, „бугарска емиграција од Македонија“ или во некои случаи и само „Бугари“, многу често станува збор за Македонците во Цариград, што придонесува за олеснување на задачата за мапирање на активностите и дејноста на македонската емиграција.

Параклисот односно осветувањето на малата црква „Св. Стефан“ се случило на 9 октомври 1849 година, во написот од 8 октомври во „Цариградски весник“ пишува: „Параклисъ-тъ на Светого Стефана в'вке готовъ и утръ ще ся усвети“ (Осветувањето на Параклисот на „Св. Стефан“ ќе се случи утре“ (Цариградски весник, 8 октомври 1849, бр. 68:155).

Потврда за тоа дека станува збор за Македонците еснави што помагале, но и се воодушевувале од осветувањето на црквата „Св. Стефан“ како што истакнува Колева се наоѓа во записот на Ефтим Каранов, кој забележал дека во 1864 година, по веста за доаѓањето на Иларион Макариополски, „две мали македончиња во македонски носии играле оро во црковниот двор, а други свиреле гајди и пееле песни“. За параклисот на малата црква „Св. Стефан“ за кој македонците не жалеле пари, Вељо Малешев на пример ги плаќал надниците на 16 работници на изградбата на новиот храм во месноста Балат итн (Колева 1986:49). Ефрем Каранов, како и многумина други се дел од слојот на школувани македонски дејци во цариградските училишта. Каранов кој потекнувал од Кратово „во 1864 година, заедно со својот постар брат Иван, заминал во Цариград, да го продолжи школувањето, бидејќи ученољубивиот хаџи Цветко имал голема желба да им даде посолитно образование на своите синови. Ефрем го завршил цариградското прогимназиско училиште како најдобар ученик во својата генерација (таму прилично добро го научил францускиот и грчкиот јазик), па затоа добил стипендија за натамошно учење во Русија“ (Саздов 1969:203-204) Стекнатото образование во Цариград претставува клучна фаза во формирањето на научни интереси на Каранов, особено во областа на фолклорот и историјата, што подоцна ќе го позиционира како значаен собирач и истражувач на македонската народна традиција.

Во заедничката борба во која очигледно и македонските еснафи и интелигенција вложувале многу надежи за возобновување на Охридската архиепископија, сведочи и фактот, дека за разрешување на црковното прашање пред Портата во потрага по доказ дека народот имал свои владици во текот на историјата, Најден Геров се послужил со дипломскиот труд на Натанаил Кучевишки посветен на независноста на Охридската архиепископија - 1851 година во кој пишувал дека таа не зависела ниту од Римскиот, ниту од Константинополскиот патријарх. Во 1857 година Геров испратил писмо до Николај Палаузов во кое токму овој труд го посочил за јуриздикциски доказ во контекст на барањата за независност од Цариградската патријаршија (Колева 1986: 49-50).

Во овој период, Кучевишки ја поддржувал сепаратистичката македонска струја и унијатското раздвижување во Македонија, а таквите ставови ги манифестирал и во Цариград. Во овој контекст Стефан С. Бобчев забележува, односно го потврдува постоењето на трите струи што ги зафатиле борците за духовна слобода (притоа мислејќи на борците за формирање на Бугарската егзархија) и вели: „постоеле две струи: умерена и радикална. Умерените се стремеле да избегнат целосен раскин со Цариградската патријаршија и верувале во можност за компромисно решение (Стефанаки Богороди, Иларион Макариополски, Гаврил Крстевич, Александар Екзарх, подоцна Марко Балабанов). Радикалните, пак, барале целосно одвојување, дури и по цена на отворен конфликт (д-р Чомаков, Т. Икономов, Панарет). Некои од нив отишле дотаму што предложиле унија со Рим или премин кон протестантизам (Драган Цанков, Ваклидов, д-р Миркович), што претставувало крајна, иако патриотски мотивирана позиција“ (Бобчев, 1934:6).

Во шеесеттите години на XIX век, во овој црковно – духовен контекст, дел од таа сепаратистичка струја како што ја нарекуваат и бугарските преродбеници, а подоцна и бугарската критичка мисла, суштествувала македонската сепаратистичка (духовна) мисла, со јасни стремежи за возобновување на Охридската архиепископија. Оваа идеја која веќе ја означивме како црковно-духовен топос, и таа ги обединува сите движења (собори), договори и процеси кои ги водела македонската интелигенција во Цариград, во корелација со црковно-училишните општини од Македонија.

Интерес за возобновување на Охридската архиепископија, но како дел од поширок план за возобновување на трите поранешни автокефални цркви –

Охридската, Трновската и Пеќската, истовремено, пројавиле и руските црковни и дипломатски кругови. Но поради сè пораширениот пробив на унијатството изразено преку прифаќање на католицизмот и протестантизмот, руската дипломатија со бугарските претставници во Цариград поинтензивно работела на создавање самостојна бугарска црква. Евидентно е дека во печатот од педесеттите до седумдесеттите години се води вистинска „полемичка војна“ во одбрана или осуда на унијатското движење. Истовремено од печат излегуваат многу книги со поука за протестантизмот, на пример: во 1868 година е испечатена *Прошесџаниџиџе се џравославни или кои се џрошесџаниџиџе? Разџовори*, печатена во книгопечатницата на А. Манасиана, каде што во четири поглавја, низ низа прашања и одговори се полемизира и дава одговор на оправданоста и блискоста на протестанството со христијанската вера.

Руската православна црква будно ги следела ваквите процеси и истата 1868 година повторно се повикала на историското право на самостојност на гореспоентите поранешни афтокефални цркви, но Цариградската патријаршија, овојпат била подготвена да прифати ограничена автономија на бугарската црква, а категорично одбивала да разговара за македонските епархии и за обновата на Охридската архиепископија, сметајќи ги за дел од грчката црковна сфера ().

Високата порта, сепак на 28 февруари 1870 година издала Ферман за формирање на бугарска црква под името Бугарска егзархија. Ферманот бил дочекан со големо задоволство и од бугарската, но и од македонска емиграција во Цариград. Во црквата „Св. Стефан“ на Фенер бил отслужен и молебен. Својата огорченост од друга страна, Патријаршијата ја изразила поднесувајќи (24 март 1870) Такрир (Извештај) до Портата, со кој ѝ го оспорувала правото да се меша во решавањето на црковното прашање¹¹.

Во цариградскиот печат интензивно се пишуваат написи по повод оваа голема „извојувана победа“ со пофални зборови кон султанот, но и се навестува и подготвува теренот за раскрчмување на македонските епархии.

¹¹ Такрир на Цариградската патријаршија до Портата, 24 март 1870, во: *Документи за борбата на бугарскиот народ за црковна независност и национална држава 1867–1871*.

Имено, според султанскиот „Берат“¹², во границите на Егзархијата влегувале само бугарските епархии (освен велешката)¹³, според одлуките на грчко-бугарската комисија во 1869 година, а бил внесен и членот 10, според кој црковните области во Тракија и Македонија по пат на плебисцит (истрилјам) самите можеле да се изјаснат за чија јурисдикција на двете цркви ќе се определат“ (1872:2-5).

Во меѓувреме привремениот мешовит совет (клерот и народот) се зафатил со изработка на проектот на уставот на Бугарската егзархија, а изработил и правилник за свикување на црковно-народен собор, а истовремено и наредба за избор на епархиски претставници (делегати) кои требало да пристигнат во Цариград меѓу 1 и 15 февруари 1871 година. На Црковнонароден собор биле поканети претставници од епархиите наброени во Ферманот. Место покана за Соборот, македонските епархии биле советувани да бараат приклучување кон Егзархијата според чл. 10 од Ферманот.

Атанас Шопов (1855–1922), бугарски книжевник, дипломат и долгогодишен трговски конзул во Скопје, ова го објаснува во контекст на наводно „преголемата желба на македонските епархии да пристапат кон Бугарската егзархија“, „неповикувањето на македонските претставници предизвикало огорчени протести, така што тие самостојно избрале и испратиле свои претставници во Цариград, каде што активно се вклучиле во расправите за учеството на епархиите што не биле изрично наведени во ферманот. Нивната цврста решеност била да не се одвојат од народот“ (Шопов 1895: 51-53).

Според Димевски, уште за време на Црковно-народниот собор веќе јасно се оцртувал антагонизмот меѓу бугарскиот и македонскиот народ за црковното прашање. Организирајќи ја Егзархијата како типично бугарска црква, бугарската буржоазија и бугарскиот висок клер настојувале да го исклучат македонското граѓанство од егзархиската управа под преттекст дека мораат да се движат според определбите на султанскиот ферман. Оттука, кога македонските претставници ја поднеле кандидатурата на Партениј Зографски за егзарх, им било одговорено

¹² Султански указ во Османлиската Империја со кој се потврдува назначување, право или привилегија, особено во црковно-административниот систем, при што тој служел како правен инструмент за легитимирање на власта на поединци или институции.

¹³ *Бератъ на първиятъ българский Екзархъ*. (1872). Цариградъ: Въ Печатницѣтѣ на В. “Македоніѣ”, стр. 2 и 3.

дека тој не може да биде земен предвид бидејќи е родум од Македонија чиј епархии не се во составот на Егзархијата (Димевски, 1989: 391).

Бугарските претставници настојувале на Егзархијата да ѝ дадат чисто бугарски профил. Според записот на Димевски, Соборот решил да се укине Охридската епархија и да се приклучи кон Пелагониската (Битолската). Ваквиот однос кон Македонија предизвикал нови протести на македонските црковно-училишни општини, на што се спротиставила Охридската црковно-училишна општина, во која традицијата за Охридската архиепископија била најприсутна.

Сè поинтезивното јавното манифестирање на македонската посебност ги вознемирувало бугарските кругови во Цариград. Тоа прашање било почесто поставувано од македонските интелектуалци и видни граѓани, но станувало и повидливо актиелизирано во печатот. Еден од највидните бугарски претставници на Црковно-народниот собор, публицистот Петко Рачов Славејков, на страниците на својот весник *Македонија* ја објавил статијата под наслов „Македонското прашање“ (Славејков, 1871: бр. 3) во која настојувал да докаже дека сите оние што ги сметаат Македонците за посебен народ се во заблуда, дека тие се Бугари.

И покрај острите протести од македонските црковно-училишни општини, Бугарската егзархија немала намера да го задоволи нивното барање за пренесување на своето седиште во Охрид. Бугарските претставници биле сигурни дека надворешните и внатрешните политички услови ќе го принудат македонското население да бара присоединување кон Егзархијата како словенска црква наспроти грчката Цариградска патријаршија.

Единствена отстапка била, тоа што во каталогот на кандидатите за егзархиски владици, вели Димевски, внеле и неколку Македонци, кои според Димевски веќе се пројавиле како бугарофили, меѓу кои: Мелетија Зографски, родум од Струмица; Неофит Рилски, од с. Бања, Разлошко; Евгенија Мишајков, од с. Пателе, Леринско, Натанаил Стојанович, од с. Кучевишта, Скопско и др. (Димевски, 1989: 393).

Димевски укажува дека во историските околности од XIX век, Егзархијата за македонското население претставувала извесна заштита од грцизмот и од влијанието на Цариградската патријаршија, поради што била доживувана како поповолно решение. Сепак, македонското население тешко можело да ја согледа пошироката политичка и национална димензија на црковното определување, бидејќи припадноста кон Патријаршијата или Егзархијата истовремено значела и

национално определување пред османлиските власти. Во таа смисла, како што забележува Димевски, „црковното определување за една од двете цркви претставува и национално определување пред турските власти како Бугари и Грци“ (Димевски, 1989: 393). Според него, ваквата персонална поделба меѓу двете цркви довела до внатрешно разединување на македонското население.

3.2.4. Просветно-образовна дејност

Во третата група на просветно-образовни топови, како важен центар за македонската емигрантска инелиенција се издвојува Семинаријата на островот Халки. Марко Балабанов - бугарски дипломат, политичар, редактор на списанието „Читалиште“¹⁴, забележува дека членовите на оваа колонија скоро секогаш се однесувале „како членови на една општина, со исти народни традиции“ (Колева 1986:47). На островот престојувале трговци од Калофер, Пловдив, Трново, Сопот, Стара Загора, Казанлк и руски, англиски, османски, српски и грчки дипломати и политичари.

Во студијата на Колева истакнува дека, на островот чести гости и активни учесници во дискусиите за народните работи и најмногу за црковното прашање биле предавачи на Катедрата по славјански јазик и филологија во грчкото богословско училиште на островот: Јоан Димитриевич од Охрид, Неофит Рилски од Банско и Партениј Зографски од Галичник.

Балабанов, истакнат бугарофил, сепак за Партениј Зографски забележал дека го памети „како борец до фанатизам со реска арнаутска неотстапливост по бугарско-грчкото црковно прашање. Што не го спречило Партениј, како и други различни по својот индивидуален колорит колонисти и гости од Цариград, да се најде еден општ јазик и да бараат патишта за решавање на обштонационалните задачи“ (Колева, 1986:47).

Меѓу македонската емиграција и тоа оној слој од занаетчи и еснафи кои биле сконцентрирани околу Балкапан Хан во Цариград, Петко Р. Славејков и Драган Цанков, уживале поголема популарност, отколку буржоаскиот слој на островот Халки кој бил средиште на црковна борба и преродбенска култура.

¹⁴ „Читалиште“ е списание кое се издавало во Цариград, два пати месечно од 1870 до 1875 година. Неговите претплатници достигнале бројка од 1700.

Сепак, особено важно, како што подвлекува Колева, македонската интелигенција во текот на 60-те, а особено во 70-те години на XIX век, во Османлиската Империја, „имала исклучително влијание и дала придонес во борбата за бугарската црковна и јазична независност, национална просвета и култура“ (Колева, 1986: 48), но тоа е само доказ дека македонската емиграција, соочена со отпорот против грчкото духовенство и неговата навредлива дејност за народно и јазично потчинување во османлиската престолнина, придонело во одредени моменти заедничко формирање на македонската и бугарска емигрантска политика. Ваквите заеднички активности не можат еднозначно да се интерпретираат како показател за постоење на оформена бугарска национална идентификација кај македонската емиграција, туку пред сè како резултат на заедничката борба против доминацијата на Цариградската патријаршија и желба за возобновување на Охридската архиепископија.

Колонистите и македонската инелигенција во Цариград повеле борба и за образовна еманципација: издавање учебници на народен јазик, богословска, уметничка и периодична литература и духовна самостојност: разрешување на црквното прашање односно ослободување од притисоците на грчките фанариоти како доминантен дел на Цариградската патријаршија.

Бројната македонска инелигенција се вклучила и во формирање на културни институции во Цариград. Паралелно со уредувањето на параклисот на црквата „Св. Стефан“ започнал да се издава и весникот „Цариградски весник“. Се барале и други форми за популаризирање на преродбенските стремежи па таква улога одиграло и списанието „Бугарски книжици“ кое директно било поврзано со македонската интелигенција. Натанаил Зографски, Константин Петкович, Партениј Зографски, Драган Цанков и други дејци кои се стекнале со високо образование во текот на четириесеттите години на XIX век, сакале да основаат научно другарство со сопствена типографија и литературен орган. За тие цели, Натанаил Зографски, Константин Петкович и Драган Цанков во текот на 1851-1853 година ја стекнале благонаклонетоста на некои богати луѓе од Русија, Австрија и Цариград.

Особено Партениј Зографски бил ангажиран околу таквата идеја, но избувнувањето на Кримската војна ги спречило тие планови. Од 1856-1858 во основањето на списанието „Блгарски книжици“ активно учество земал Натанаил Зографски кој заедно со Најден Геров издејствувале пари од лица и институции за закупување на типографија. Славјанското благотворително обшество од

Русија под раководство на Н. Палаузов помогнало со 300 рубљи, да се формира и издаде првото списание *Бугарски книжици* чиј уредник во 1857 година бил македонецот Димитар Мутев. Во ова списание и многу Македонци објавувале статии и истражувања од областа на историјата, етнографијата, географијата, археологијата, книжевноста, трговијата и индустријата. Но, како што забележуваат некои руски автори во тој период забележлива тенденцијата во текстовите да не се именува старословенскиот јазик како таков, но да се пишува како старобугарски или бугарски, па во редакциите на весниците и периодиката континуирано се вршеле редактирања и корекции на неистомислениците, што ја поткрепува тезата дека истото се случувало и со употребата на зборот „македонски“.

Подоцна во Цариград било основано друштвото на просветени трговци, еснафи и други, кое започнало со издавање на списанието *Читалииште*. Во 1870 година, во состав на Читалиште се појавила „Македонската дружина“, чиј претседател, тогаш бил студентот Стефан Савов Бобчев.

Печатарското друштво „Промисление“, основано исто така во 1870 година, со претседател Петар Карапетров, развило значајна културна дејност. Ова друштво во периодот од 1875 до 1876 го печатела весникот *Ден*, кој излегувал секоја среда и сабота, а објавило и голем број книги, главно преводи меѓу кои „Съкратена Османска Историја“ (*Крайка Османска историја*) и основало книжарница спроти Балкапан Хан, која прераснала во своевиден клуб на публицисти и посетители–трговци, учесници во разни собири поврзани со духовните средини. Интересно е што на примерокот од оваа историја на последните страници стојат претпатници од Солун и Ресен, а меѓу претплатниците од Велес се наоѓаат и „Ученици од девојачкото училиште: г-ѓица Зумбјуле, П. Маринова – учителка, Марија М. Кушова, Марија Х. А. Богданова, Елисавета Н. Каракашова“ (Кратка Османска Историја, 1871: 198-199).

Во османлиската престолнина се појавила и потреба за просвета, односно отворање училишта во текот на 70-те. Македонската емиграција како дел од Братството „Просвещение“, делувала помеѓу занаетчиската заедница во помагање и образување на децата. Братството имало свои претставништва во најгусто населените места од Македонци – Вланга, Топ Капи и Ајнал Чесме и сите три училишта биле финансиски потпомогнати од Македонија.

Велешкиот трговец П. Шулев во 1871 година го финансирал отворањето на училиштето во Вланга, во него учеле деца на многу трговци од Македонија, а

било организирано и вечерно училиште за возрасни. Училиштето во Ајнал Чесме во 1872-1873 броело 40 ученици, подоцна се отвори училиште и во Топ Капи, благодарение на Г. Филипов млекар од Загоричани кој отстапил дел од својата куќа, во кои учителствувале многу учители од Македонија, меѓу кои и Димитар В. Македонски.

Согледувањето на наведените податоци потврдува дека македонската емиграција во Цариград претставувала значаен носител на културните, просветните и национално-преродбенските процеси во XIX век. Преку својата економска активност, учеството во црковните борби, основањето училишта, културни друштва и периодични публикации, македонските иселеници создале широка мрежа на институции и топови кои овозможиле развој на просветата, книжевноста и националната мисла. Во тие рамки, Цариград не бил само административен и политички центар на Османлиската Империја, туку и простор во кој се обликувале дел од најзначајните идеи и иницијативи поврзани со македонската културна преродба.

Меѓутоа, зад овие институции, друштва, училишта и периодични изданија стоеле конкретни личности – учители, духовници, публицисти, книжевници и општествени дејци, кои преку својата дејност оставиле длабока трага во развојот на македонската национална и културна мисла. Токму затоа, во продолжение вниманието ќе биде насочено кон кругот на македонската преродба во Цариград, односно кон личностите кои активно учествувале во создавањето и ширењето на преродбенските идеи и кои со своето творештво и јавна дејност придонеле за афирмацијата на македонското културно и национално прашање во втората половина на XIX век.

3.3. Кругот на македонската преродба во Цариград

Цариград во текот на XIX век претставувал не само административно и политичко средиште на Османлиската Империја, туку и значаен интелектуален центар во кој се формирале и развивале клучни процеси на културна и национална артикулација на балканските народи.

Во тој контекст, македонските преродбенски дејци, дојдени од различни делови на Македонија, воспоставиле специфичен круг на културни и духовни врски, кој функционирал преку заеднички дејности, публицистичка активност, лични контакти и учество во пошироките црковно-национални процеси. Овој

круг не бил формално институционализиран, туку се оформувал како динамична интелектуална средина во која се вкрстувале различни идеи, интереси и концепции за иднината на македонската просвета, црква и книжевност.

Покрај преродбениците кои непосредно престојувале во Цариград, Партениј Зографски, Натанаил Зографски, Димитар В. Македонски и други кон овој круг се поврзуваат и дејци како Јордан Хаџи-Константинов Џинот, Рајко Жинзифов, Димитрија и Константин Миладинови, Константин Петкович, Кузман Шапкарев и други, кои иако не живееле во градот, активно учествувале во цариградскиот печат и во обликувањето на јавните расправи за образованието, црквата, јазикот и прашањата поврзани со Македонија.

Нивната дејност ја открива сложената природа на македонските преродбенски процеси во XIX век, во кои културните, духовните и просветните стремежи се развивале во постојан допир со пошироките балкански и европски влијанија.

Еден од најзначајните претставници на овој круг е Партениј Зографски, чија дејност во Цариград веќе споменавме дека е тесно поврзана со борбата за црковна автономија и со афирмацијата на македонскиот духовна традиција. Како митрополит и интелектуалец, тој дејствувал во средина во која се судирале различни идентитетски и културни концепции, при што неговата позиција може да се разбере како обид за артикулација на посебноста на македонското црковно, јазично и културно наследство во рамките на поширокиот православен, словенски свет.

Партениј Зографски, освен во 1851 година кога вршел проповеди, повторно дошол во Цариград и се задржал од 1857 до 1859 година и во тој период развил плодна издавачка учебникарска и публицистичка дејност. Партениј бил свесен за различностите меѓу македонскиот и бугарскиот јазик, за што говорат неговите објави во однос на јазичното прашање во цариградските весници, посебно во „Цариградски весник“, за што бил остро критикуван.

Во рамките на оваа цариградска интелектуална средина, прашањата за јазикот, црковната самостојност и историското наследство не остануваат ограничени само на Партениј Зографски, туку продолжуваат да се развиваат и кај други македонски дејци поврзани со преродбенските процеси.

Во контекст на преродбенската црковно-просветна активност се издвојува и Натанаил Кучевишки или Зографски, роден како Нешо Стојанов Бојкикев, кој

потекнува од селото Кучевиште, Скопска Црна Гора. Охридски и пловдивски митрополит, писател, општествен деец и организатор на Кресненско-Разлошкото востание.

Од 1858-1861 година Натанаил Кучевишки објавувал во периодичното списание *Бџлџарски книжици*. Во броевите 1, 12 и 14 од 1858 2,5, 6, 10 од 1860 г. „е забележан под псевдонимот Ар. Б-данџ“ (Ковилоски: 2022:25).

На 24 септември 1872 година бил ракоположен за охридски митрополит во црквата „Св. Стефан“, што наишло на општо одушевување на охриѓани што конечно по фанариотскиот владика Мелетиј дошол словен за митрополит. Во текот на неговиот престој во Цариград во 1873 година (бидејќи на должност стапил дури во 1874 г.), одржувал блиски релации со македонската цариградска колонија, па дипломскиот труд со кој ги завршил студиите на Киевската духовна академија (1847-1851) го испечатил во книга: *За Юсџиниановы ѣрава на Охридска архѣиѣскойя или за црѣковна независимосѣѣ и самосѣѣоѣѣлносѣѣ на Охридско-Бџлџарско Священноначалѣе*.

Во текстот, Охрид е возвишен како сакрален и историски центар на некогашната црковна слава и хиерархиско достоинство и во него народот ја препознава традицијата на својата стара црковна самостојност. Кучевишки, нагласува „Тој, потиснат од грѣчко-фанариотското духовенство, верноподаник на Султанот, штом ќе проговори за Охрид, го подига замолкнатото свое чело и со срдечно воздивнување изговара: ‘Тоа е престолнината на нашите поранешни патријарси!’ Да, Македонецот, како и секој Бугарин, и сега гледа и ќе гледа на Охридската Светоклиментова црква како на црква на неговите патријарси; зашто во тој благодатен Божји дом од тоа време па сѣ до денес се зачувал архиепископскиот, односно патријаршискиот престол, одделен од епископскиот“ (Кучевишки, 1873:62). Во овој извадок го одвојува Македонецот и Бугаринот, но во следниот пишува само за Македонецот: „Зар тој невин Македонец, кој гние во темници за своето избавување од фанариотските убијци, зар, велиме, уште еднаш ќе биде роб на фанариотскиот произвол и на своето огниште ќе биде спроведувач на Големата елинска идеја“ (Кучевишки, 1873:67).

Веројатно како што се вели и во предговорот „Предложеното овде од Вас за независност и самостојност на Охридско-бугарското свештеноначание беше напишано уште во 1851 година, кога уште никој не мислеше за такво нешто; потоа тоа беше објавено во „Бугарски цариградски книжици“ во 1858–1861

година. Сега повторно, според времето и околностите, тоа е дополнето и отпечатено од истиот составувач...“ (Кучевишки, 1873:3-4), направени се дополнителни измени, како што се вели, но тие измени може да се однесуваат на вметнувањето на сентенцата „Българинъ Македонецъ“ (Бугар, Македонец) во однос на првичната верзија од 1851 година (во неговиот докторски труд) каде што веројатно во поголем дел пишува – Македонец, што и во овој случај во одделни пасоси од текстот е задржано.

Покрај црковно-просветните дејци, цариградската средина овозможила и појава на публицисти и интелектуалци кои преку печатот активно учествувале во обликувањето на јавните расправи за македонското прашање. Таков преродбеник од цариградскиот круг претставува Димитар В. Македонски (1847 - 1898 во Цариград), за кого опсежно во македонската наука се има произнесено академик Блаже Ристовски. Македонски, се школувал во Цариград, а потоа учителствувал во Клисуре, Воден, Струга, Битола и Лом.

Димитар Македонски го уредувал егзархискиот весник "Новини", а во 1884 бил и член на Бугарското благотворително друштво . Објавувал и статии во цариградскиот весник „Македонија“ во врска со македонското прашање, па во 1871 година, гневно пишува до главниот редактор на весникот Петко Р. Славејков во врска со отсуството на покана за учество на Македонските епархии на Архиепископскиот собор за уредувањето на Бугарската Егзархија: „од таму ќе се научите уште дека Македонците не се изгубиле од лицето на земјата како што некои си дозволуваат да докажуваат оти колку што ние знаеме тие не се согрешиле некогаш толку та да зине земјата па да ги голтне“ (Македонија, 16.2.1871. бр.7).

„На 23.02.1898 година во Цариград, Димитар Македонски бил ликвидиран од страна на Ефтим Гештаков, поради напис во весникот Новини, за Виничката афера. Поради пишувањето на весникот во врска со Виничката афера, весникот привремено е забранет, а поради една негова уводна статија во врска со таа афера во в. „Новини“ од 6 февруари 1898 година, на 20 февруари човек на Македонската револуционерна организација влегува во станот на редакторот Д. В. Македонски и го застрелува. Убиец е еден цариградски продавач на зеленчук од ресенското село Дупени Ефтим Димитров Гештанов, во тоа време вратар на бугарската болница во Цариград“ (Ристовски, 1998: 68).

Трагичната судбина на Димитар Македонски не претставува изолиран случај во рамките на македонската преродбена историја поврзана со Цариград.

Напротив, цариградската средина, покрај тоа што функционираше како простор на културна и просветна афирмација, во колективната меморија останала запаметена и како топос на прогон, страдање и смрт на дел од македонските преродбеници. Во таа смисла, особено место зазема трагичната судбина на браќата Миладиновци, чија смрт во цариградските зандани прераснува во еден од најсилните симболички и мемориски топови на македонската преродба.

Димитар Миладинов преку својата просветителска и културна дејност воспоставува значајна врска меѓу македонскиот простор и цариградската средина. Неговото учеството во цариградскиот печат, сведочат за постоењето на динамична интелектуална и комуникациска мрежа. Браќата Миладиновци одржувале блиски врски со Партениј Зографски уште од времето кога тој му бил учител на Димитар Миладинов, а подоцна и Константин престојувал во Зографскиот манастир на Атос. Во тој контекст, особено значајно е сведоштвото што го наведува Тушевски: „Брат ми имал намера да го натера Партениј да му помогне да го продолжи своето образование по словенска филологија во Русија. Но засега добил само словенско – руска граматика и синтакса во манастирот и се врати во своето родно место“ (Тушевски, 2001:18). Ова сведоштво е исклучително важно, како што заклучува Тушевски поради фактот што Партениј Зографски и Константин Миладинов уште во 1852 година зборувале за словенски граматика, според кои отец Партениј веќе предавал во манастирот Зограф. Ова пријателство, како според Тушевски „уште повеќе е осведочено кога Миладиновци се во цариградските зандани, а Партенија прави големи усилби за спасување на знаменитите стружани“ (Тушевски, 2001:17).

Димитар Миладинов бил уапсен во 1861 година по обвиненија поврзани со неговата антифанариотска и просветителска дејност, по што преку Битола и Солун бил пренесен во цариградскиот затвор. Константин Миладинов, кој во тој период престојувал во Виена околу печатењето на зборникот на македонски народни песни (1861), заминал во Цариград со намера да го ослободи брат му, но и самиот бил уапсен. Двајцата браќа умираат во цариградските зандани во 1862 година, најверојатно од тифус, иако во дел од литературата се појавуваат и сомнежи за труење.

Во разгледуваните материјали во цариградскиот печат, се дојде до заклучок дека не постои сигурно потврден и директен некролог за Миладиновци, што може да се објасни пред сè со строгата османлиска цензура и

чувствителноста на случајот, односно нивното спроведување во затворот во Цариград, како и со поширокиот политички контекст во кој се одвивал настанот. Подоцнежни реакции, меѓутоа, се среќаваат во словенскиот печат надвор од Цариград, што укажува на одложена, но значајна рецепција на овој трагичен настан.

Смртта на Миладиновци во Цариград претставува еден од најмоќните трагични топови на македонската преродба, бидејќи во себе ги обединува судирот со фанариотската власт, страдањето на преродбенската интелигенција и идејата за културна жртва. Особено симболична тежина има фактот што нивните гробови останале непознати, со што тие во колективната меморија се преобразуваат во своевидни безгробни маченици на македонската културна преродба. Во таа смисла, Цариград добива двојно значење: од една страна претставува центар на македонската просвета и културна афирмација, а од друга — простор на прогон, страдање и историска колективна траума.

Покрај трагичната судбина на Миладиновци, цариградскиот печат и интелектуалната мрежа продолжуваат да функционираат како простор во кој македонските дејци ја артикулираат својата културна и просветна дејност.

Од преродбениците кои најмногу објавувале во цариградскиот печат е и Јордан Хаџи-Константинов Џинот. За него е значајно што во периодот кога престојува во Самоков, каде што заедно со Нешо Бојкикев, подоцна митрополит Натанаил Кучевишки, се запознава со словенското писмо. Од 1840 година па сè до својата смрт 1882, тој се движи низ Македонија како учител, најчесто во Велес, Скопје, Прилеп и Битола.

Помеѓу 1850 и 1870 година се пројавува како плоден соработник на цариградскиот печат и објавува дописки од Македонија како сестран познавач и хроничар на Македонија.

„Самоиницијативно ја обиколува речиси целата Македонија, како и делови од Албанија и Јужна Србија, во потрага по стари ракописи и археолошки реткости. Според една дописка во „Цариградски весник“ од 1853 година, дознаваме дека дотогаш ги посетил местата: Скопје, Прилеп, Охрид, Елбасан, Каваја, Бераг, Круја, Дебар, Кичево, Штип, Кратово, Куманово, Радовиш, Струмица, Мелник, Неврокоп, Тиквеш, Аврет Хисар, Дојран, Валандово, Кукуш и други“ (Тодоровски, 2004: 6).

Кон оваа поширока интелектуална и публицистичка мрежа поврзана со Цариград се вбројуваат и Рајко Жинзифов, Константин Петкович и Кузман Шапкарев, кои преку своите текстови, дописки и публицистички објави активно учествувале во цариградската јавна сфера. Нивната дејност особено се поврзува со весниците *Цариградски весник*, *Македонија*, *Бџлгарски книжици* и други периодични изданија што претставувале значајни комуникациски топови на словенската и преродбенската мисла во Османлиската Империја.

Рајко Жинзифов преку своите публицистички текстови и полемики учествувал во расправите околу јазичното прашање и објавувал поезија во цариградскиот печат.

Константин Петкович, како еден од првите македонски образовани слависти, преку своите патописни, преведувачки и публицистички интереси воспоставувал врски со поширокиот словенски интелектуален свет. Неговите контакти со славистички кругови и интересот за културните процеси на Балканот го вклучуваат во пошироката мрежа на македонски дејци поврзани со цариградскиот културен простор.

Особено значајна е и дејноста на Кузман Шапкарев, кој преку своите текстови во *Цариградски весник*, *Македонија*, *Право*, *Б'лгарија* и други изданија активно учествувал во процесот на собирање, зачувување и афирмација на македонската народна традиција, јазик и просвета. Неговите публицистички и етнографски записи претставуваат значаен дел од македонската културна меморија во XIX век.

Кругот на македонската преродба во Цариград може да се разбере како специфична форма на културна мрежа, која ги надминува географските и социјалните граници. Тој претставува динамичен систем на односи, во кој индивидуалните биографии се вкрстуваат со колективните стремежи, а локалните искуства се трансформираат во пошироки културни и национални наративи. Преку оваа мрежа, Цариград се јавува како клучен посредник во процесот на македонската културна преродба, обезбедувајќи простор за артикулација, комуникација и трансформација на идеите што ќе имаат трајно влијание врз развојот на македонската националната свест.

4. ИЗДАВАЧКА И ПЕЧАТАРСКА ДЕЈНОСТ НА МАКЕДОНСКИТЕ ПЕРРОДБЕНИЦИ ВО ЦАРИГРАД

4.1. Дејноста на македонските печатари во цариградските печатници

Појавата на печатот во XIX век не претставува само технолошка иновација, туку длабока културна и антрополошка трансформација на начинот на кој заедниците се замислуваат себеси. Во таа смисла, концептот на Бенедикт Андерсон за нацијата како „замислена заедница“ е особено релевантен за разбирањето на генезата на македонската печатарска и публицистичка пројава во преродбенскиот период.

„Печатарскиот капитализам создава услови за појава на нов тип колективна свест, при што читателите – иако меѓусебно непознати – се препознаваат како дел од иста хоризонтална заедница преку споделени текстови, вести и дискурси“ (Андерсон, 2001: 65-66).

Во тој контекст според проследувачите на македонскиот печат и новинарство Мокров и Груевски, развојот на печатот се појавува како логично продолжение на преродбенските настојувања за афирмација на македонската национална индивидуалност, истовремено создавајќи ја духовната основа врз која подоцна ќе се појави организираниот печат. „Со појавата на првите печатени дела на преродбениците Јоаким Крчовски, Кирил Пејчиновиќ, Партениј Зографски, Браќата Миладиновци и др. се појавува и првиот политички збор, првата дописка, како потреба на оној бурен период да се изрази македонската индивидуална самобитност“ (Мокров, Груевски, 1993: 13).

Во македонскиот случај, овој процес започнува на територијата на надворешни културни центри како што се Будим, Виена, Белград, Москва и Цариград.

Оттука, цариградските весници од втората половина на XIX век не можат да се третираат само како периферни епизоди во историјата на македонската публицистичка дејност, туку како клучен „топос“ – простор на културна медијација, артикулација и симболичко самоосознавање.

Како што веќе споменавме, престолнина на Османлиската империја и седиште на Цариградската патријаршија, Цариград претставувал централна сцена на општествено – економски придвижувања но и на балканските црковно-национални конфликти. Во него се концентрирале интелектуалните кругови,

политичките канали и првите форми на пропагандни капацитети, преку кои се обликувал јавниот дискурс.

Во периодот на Танзиматот (средината на XIX век) цензурната политика во Османлиската Империја добила појасна институционална рамка преку законски акти кои ја регулирале издавачката дејност. Појавата на првите приватни весници и списанија во 1860-тите години, особено поврзани со реформаторските кругови, придонела за интензивирање на јавниот дискурс, но истовремено предизвикала и засилени реакции од страна на власта, која често прибегнувала кон забрани и прогон на уредниците. И покрај воведувањето на уставниот режим во 1876 година, слободата на печатот останала ограничена, а во време на политички кризи, како Руско-турската војна, контролата станувала речиси целосна.

„Отворањето печатници било строго регулирано, со обврска за добивање дозволи од повеќе институции, а со основањето на Одделот за печат во 1862 година и донесувањето на регулативата од 1864 година бил воспоставен систем на контрола што опфаќал и претходна и постпубликациска цензура. Санкциите за непочитување на правилата вклучувале забрани, затворски казни и други административни мерки“ (Yosmaoğlu, 2003:17). Дополнително, контролата се проширила и врз странските публикации и комуникацијата, што укажува на широкиот обем на цензорскиот апарат. Пред објавување секоја публикација, книга или весник поминувал низ филтер на проверка и добивал одобрение или печат од цензурата, што е секогаш видно на почетните страници од овие изданија.

Најраното и првично согледување на македонската печатарска дејност во XIX век упатува на Цариград како еден од клучните центри на издавачката активност. Во таа насока, Михаило Георгиевски укажува дека: „Цариград претставувал еден вид печатарски центар. Во него работеле околу 29 печатници, во кои се печателе словенски книги и периодични публикации. Дваесет печатници биле исклучиво словенски, а другите 9 биле на други народи и тоа: 1 американска, 4 ерменски, 1 француска, грчка, 1 англиска, 1 турска, но со словенски оддел, каде што се печателе и словенски книги. Македонските книги најмногу се печателе во печатницата на весникот *Македонија*, потоа во печатницата на Тадеа Дивичијан, печатницата на Драган Цанков и Бојан Мирков (што се наоѓала во манастирот Св. Бенедикт) и Патријаршиската печатница“ (Георгиевски, 1972:58).

Со печатницата на весникот „Македонија“ раководел Петко Р. Славејков. Во неа бил уредуван и печатен весникот „Македонија“ во периодот од 1866 до 1872 година, и претставува значаен извор за општествено-политичките и културните процеси на Балканот во XIX век, особено во однос на црковното прашање, националните движења и културно-просветните активности на словенското население во Османлиската Империја. Во однос на книгите во оваа печатница отпечатени се пет книги од Кузман Шапкарев, три од Димитар Македонски и една од Јоан Х. Охридски.

Печатницата на Тадеа Дивитчијан работела во периодот од 1844 до 1875 година. Во оваа печатница биле отпечатени околу 76 книги, од кои поголемиот број биле бугарски, меѓу кои и три учебника на Кузман Шапкарев. Оваа печатница била една од најактивните печатници во XIX век, во Цариград. Во неа бил користен граѓанскиот шрифт, за разлика од другите печатници кои сè уште користеле застарен црковно-словенски шрифт.

Во 1855 година со своја работа започнала и книгопечатницата на Драган Цанков и Бојан Мирков, која била сместена во манастирот „Св. Бенедито“ во Цариград. Во неа биле отпечатени првите два учебника на Партениј Зографски, а печатницата ги издавала и весниците „Бугарија“ и списанието „Бугарски книжици“.

Патријаршиската печатница во Цариград работела во периодот од 1843 до 1860 година, во која биле отпечатени 15 книги, значајна е по тоа што во неа извесен период работел македонскиот печатар Јоан Димитриевиќ Охриданин.

Во овие печатници се печателе и весниците: *Цариградски весник* (1848-1862), *Македонија* (1866-1872), *Право* (1869-1873), *Ден* (1875-1876) *Зорница* (1869-1880), *Новини* (1891-1912), *Бугарија* (1859-1863). Списанијата: *Чийалииџије* (1870-1875) и *Бугарски книжици* (1858-1862).

Иако редакциски позиционирани во рамките на бугарската национална програма, овие весници функционирале како медиум преку кој македонските интелектуалци и граѓани започнале да се појавуваат како препознатлива јавна категорија и фактор за покренување клучни национални прашања поврзани со јазикот, црквата и образованието.

Дописките од Битола, Охрид, Велес, Скопје, Солун и други центри не претставуваат само информативни текстови, тие се чин на културна автоартикулација. Преку нив се именувале локални проблеми (црковни, училишни, општински), се регистрирале конфликти со фанариотските структури

и се афирмирало правото на сопствена просветна и духовна организација. Во контекст на Андерсоновата теорија, овие текстови создаваат чувство на временска и просторна поврзаност: читателот во Цариград, Русе или Браила го следи „истото време“ како и дописникот во Прилеп или Кукуш. Така се формирала раната форма на замислена македонска заедница.

Цариградскиот печат станува поле на симболичка борба околу именувањето и припадноста. Но токму во тој напон меѓу редакциската идеологија и локалната самосвест се обликува специфичен дискурс на македонска посебност. Имено, упорното инсистирање на локалните говори, на етнографските специфики и на црковно-училишните автономни структури создава дискурзивен простор во кој Македонија постепено се појавува како културна категорија со сопствена логика. „Отпечатеното никој не можел да го оспори, а вредноста била долговековна и трајна. Затоа, кога велиме дека некој оставил печат, се мисли дека оставил некаква трајна трага. Печатот е од особено значење за секоја индивидуалност, за секоја народност. Преку печатеното дело останува пишаниот збор на мајчиниот јазик за век и веков. Затоа во просветителските процеси, посебно значајно место имаат печатниците“ (Миронска-Христовска, 2005:184).

Во случаи кога редакторите одбивале да интервенираат во јазикот, се забележуваат и обиди да се ограничи употребата на македонските јазични форми, со образложение дека тие се „под влијание“ на грчкиот или српскиот јазик. Сепак, постоеле и дописници кои отворено и упорно ги истакнувале особеностите на македонскиот говор, а нивните текстови предизвикувале реакции и полемики. Одредени статии биле квалификувани како „сепаратистички“, особено кога авторите настојувале научно да аргументираат дека македонскиот јазик поседува свои специфики што го разликувале од бугарскиот на пр. Партениј Зографски, Кузман Шапкарев, Венијамин Мачуковски, Димитар В. Македонски и други.

Дополнително анализата на дописките од Македонија покажува дека во процесот на нивното објавување се вршеле редакторски интервенции. Името „македонско“ во печатената верзија неретко било заменувано со „бугарско“, дури и во случаи кога тоа не соодветствувало на контекстот. И Мокров и Груевски потенцираат дека „Формулациите како „бугарска црква во Велес“, „бугарските граѓани во Прилеп“ или „бугарско училиште“ се јавувале и таму каде што изворниот текст немал таква квалификација. Иако македонските дописници најчесто биле принудени да пишуваат на бугарски јазик, тоа не значело

автоматско откажување од сопствената локална и културна посебност“ (Мокров, Груевски, 1993:15).

Сето тоа се правело во зависност од околностите, од можноста за објавување, од редакторот, од печатарот, од финансиската помош, од вербата во братската словенска помош и од вербата во заедничката борба против заедничкиот непријател, сè додека не се искристализирале бугарските и српските претензии кон Македонија. Всушност, истакнувањето на македонското претставувало знак на посебноста, одделноста на Македонецот и на Македонија од Бугарија и од другите словенски народи на Балканскиот полуостров.

Дописите од горенаведените весници, опфаќаат широк спектар на општествени прашања поврзани со градскиот живот – од црковни и училишни до општински проблеми. Најголем дел од нив потекнуваат од поголемите урбани центри како Битола, Скопје, Прилеп, Охрид, Велес, Солун, Воден и Кукуш, но има и дописи од помали места и села, што сведочи за релативно широка мрежа на јавна комуникација.

Содржината на овие објави, писма и описи што дополнително ќе се анализираат, се групираат во повеќе тематски области. Најзастапена е борбата против грчкото духовно влијание, која се водела меѓу граѓанството и црковните власти, често преку обвинувања за фанариотска политика и злоупотреби. Во текстовите се регистрираат случаи на интриги, клевети и притисоци пред османлиските власти, со цел да се попречи дејствувањето на локалните просветни и црковни иницијативи. Познато е дека ваквите конфликти не останале без последици: дел од преродбениците биле изложени на прогони и затворања, што се одразува и во новинарските извештаи.

Друг значаен тематски сегмент се однесува на состојбите во образованието и црковниот живот. Дописите информираат за изградба на училишта и цркви, за активностите на црковно-училишните општини, за успехот на учениците и за прославите поврзани со словенската писменост и традиција. Особено внимание се посветува на отворањето и работата на читалиштата како центри на културен и интелектуален живот.

Посебна група текстови ги обработува економските и социјалните проблеми. Во нив се опишуваат тешкотиите што произлегуваат од зголемените даноци, аграрните оптоварувања и разбојништвата, кои дополнително го отежнувале животот на населението. Ваквите прилози ја прикажуваат реалната

материјална состојба на народот и ја надополнуваат сликата за преродбенскиот период.

Во целина, дописите од ова време претставуваат значаен извор за проучување на општествените услови и историските процеси во Македонија. Иако во Македонија, тогаш сè уште не постоеле печатници и весници, активната дописничка мрежа сведочи за рана форма на новинарска практика. Овој период може да се определи како прва фаза во развојот на македонското новинарство, која хронолошки се протега од Руско-турската војна до Берлинскиот конгрес.

Оттука, цариградските весници може да се разгледуваат како топос во двојна смисла: прво, како географски и институционален центар од кој се емитува јавниот дискурс; и второ, како симболички простор во кој се судираат и преклопуваат различни национални програми. Во нив Македонија не е само објект на интерпретација, туку постепено станува субјект на сопственото именување.

По Берлинскиот конгрес (1878), кога Македонија останува под османлиска власт, печатот добива уште поизразена политичка функција. Весниците што се појавиле подоцна во Бугарија (Македонец, Македонски глас, Вардар, Македонија и др.) веќе настапуваат со појасно дефинирана македонска програма. Сепак, нивната можност да се појават како програмски изданија е условена токму од претходната цариградска фаза, во која се формира дописничката мрежа, јавниот речник и културната инфраструктура на идниот македонски печат.

Печатот во XIX век не е само средство за информирање, туку механизам за создавање колективна свест. Во македонскиот случај, Цариград претставува првиот медиумски топос во кој се обликува раната замислена македонска заедница. Токму таму, во рамките на империјалниот центар и под сенката на другите национални програми, започнува процесот на јавна артикулација на македонската културна и историска посебност. Затоа цариградските весници треба да се разберат како конститутивен сегмент на македонската културна преродба, а не само како периферен дел од туѓи публицистички традиции.

4.2. Македонски учебникари

Во текот на XIX век, паралелно со развојот на просветните процеси во Македонија, започнува и појавата на првите учебници на народен македонски

јазик. Македонските учебникари: Партениј Зографски, Димитар Македонски, Јосиф Ковачев и Кузман Шапкарев, книгите ги печателе во Цариград, Солун, Велес и други места, а некои и во Белград на пр. Ѓорѓи Пулевски.

Во текот на XIX век Цариград се наметнува како еден од клучните центри за печатење и издавање учебници за словенското население во Османлиската Империја. Печатниците и книжарниците овозможуваат појава на граматика, буквари и други наставни помагала на македонски народен јазик, кои имале важна улога во оформувањето на образованието и националната свест кај Македонците.

Во овој дел од истражувањето вниманието е насочено кон дејноста на македонските учебникари во рамките на цариградската словенска периодика и печатарска продукција од XIX век. Посебен акцент се става на објавите, огласите, критичките осврти и известувањата поврзани со учебниците што се појавувале во тогашните цариградски весници и списанија, кои претставувале значаен медиум за ширење на просветните и јазичните идеи меѓу словенското население во Османлиската Империја.

Воедно, ќе бидат систематизирани и детално анализирани податоците за печатените буквари, граматика и други наставни помагала со изразени македонски јазични црти, со цел да се согледа нивната улога во развојот на македонската просветна традиција, народнојазичната писменост и процесите на културна и национална афирмација во XIX век.

Архимандритот Партениј Зографски, непосредно пред издавањето на *Крајка славенска грамаџика* (1859), во весникот *Бугарија* го објавил следното соопштение: „Познато е дека граматиката е најсуштинската, најнеопходната и најкорисната книга за нашите народни училишта: без неа не може да започне ниту една друга наука. Но, и покрај тоа, таа е и најоскудната и најретката книга кај нас и веќе подолго време насекаде многу се бара. Од многу места ни пишуваа да им испратиме доволно количество од оваа книга, но каде да се најде? А „Буквенницата“ на Сичан Николов, како што покажаа „Български книжници“ и „Цариградски вестник“, воопшто не може да биде учебник. Поради тоа решивме да составиме и да издадеме на свет една словенска граматика. Бидејќи оваа граматика е наменета за почетници, таа нема да биде ниту премногу обемна, ниту премногу кратка, туку ќе содржи околу 10–12 печатени листови. Во изложувањето се трудеме да се изразуваме што е можно пократко, но јасно и прецизно, избегнувајќи непотребни и излишни, апстрактни објаснувања кои не

се потребни за почетниците. Цариград, 12 мај, 1859, Архимандрит Партениј“ (Бугарија, 30 мај, 1859, бр.10: 37).

Под ова соопштение што се наоѓа на првата страница од весникот *Бугарија* во рубриката: „Словенски граматика“, следува остра реакција (авторот не е потпишан) во која, со саркастичен, но и навредлив тон се критикува квалитетот на најавената граматика: „Оваа граматика, иако не го достигнала оној совршен – всушност невозможен – степен, сепак, во однос на сите други што досега се издадени на нашиот јазик, сметаме дека е најдобрата и најметодичната. Ете, навистина големи пофалби! Но дали со нив навистина добиваме нешто? Напротив, тие без сомнение се сомнителни и претерани. Без словенската граматика, додава архимандрит Партениј, „не може да се започне никаква друга наука“ Тоа е врв на претерување. Како? Зар Бугарите не можат да ја изучуваат сметницата (арифметиката), историјата, географијата, законите, општествената и домашната економија, па дури и богословието, без да ја знаат словенската граматика? Каде се учените народи во светот што ја учат словенската граматика? Зар словенскиот јазик не е речиси непознат во четирите вистински учени земји: Германија, Англија, Франција и Италија?“ (Бугарија, 30 мај, 1859, бр.10: 37). Потоа се доведува во прашање целосниот интегритет на Архимандритот Партениј, правејќи споредба со С. Николов: „Што се однесува до г. Сичан и архимандритот, тие се многу далеку еден од друг по своите ставови или поточно, колку што едниот автор е скромен и умерен во предговорот на својата граматика, толку повеќе другиот објавува големи пофалби во своето соопштение. Архимандрит Партениј, без сомнение, е многу понизок од г. Сичан. Вистина е дека архимандрит Партениј е управител на бугарското училиште во Цариград. Но самата состојба на тоа училиште покажува дека неговиот управител нема доволно искуство и практика достојни за таквата положба. Ние не знаеме како постапувале училиштата што ги управувал г. Сичан, но без сомнение тие морале да бидат во многу подобра состојба од училиштето што е под раководство на архимандрит Партениј“ (Бугарија, 30 мај, 1859, бр.10: 37).

И на крајот авторот заклучува: „Што се однесува до начинот на кој треба да се изучува словенскиот јазик, кој во Русија и на други места има неколку приврзаници, тој се поврзува со панславистичкиот политички концепт. Во тоа поле архимандрит Партениј би направил добро да не навлегува, ниту пак да го наметнува на нашите Бугари“ (Бугарија, 30 мај, 1859, бр.10: 37).

Конески истакнува дека „Граматиката била напишана на неговиот роден мијачки говор, а правописот бил заснован на стариот руски јазик“ (Конески, 1959:27-28).

Имено првите свои два учебници со исти карактеристики: „Кратка свеащenna Историја на Ветхо-и-Новозаветна-та Църковъ“, преведена отъ Архимандрита Партенія Зографскій, Цариградъ – Галата, у книгопечатница-та на Д. Цанкова и Б. Маркова, 1857 и „Началное Оучение за дѣца-та“, напечатено отъ Архимандрита Партенія Зографскаго. Цариградъ – Галата, у книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Маркова, 1858 - Партениј Зографски ги испечатил токму во печатницата на Драган Цанков, што се наоѓала во манастирот Бенедито, Галата, каде што всушност се печател и весникот „Бугарија“. Антагонизмот и непријатлството веројатно се појавиле подоцна, бидејќи острите критики доаѓаат од редакторот на весникот „Бугарија“, па следната граматика на која се однесува и критиката е напечатена во книгопечатницата на „Цариградски весник“. Имено отпорот веројатно доаѓа поради определбата на Цанков кон унијатството за што и Симеон Радев пишува: „Од 1859 година католичката пропаганда во Цариград, која ѝ била доверена од Светата столица на лазаристите, издавала весник на бугарски јазик — „Бугарија“. Главен редактор на овој лист бил еден публицист кој подоцна требало да одигра првостепена улога во слободна Бугарија, бил Драган Цанков“ (Радев, 1928:313).

Во граматиката: „Кратка славенска граматика, Съставена отъ Архимандрита Парѣенія, Печатница-та Ц. Вѣстника, 1859“, предговорот е ист како и објавата во весникот „Бугарија“, со тоа што додава дека поради недостиг од такво учебно помагало за кое имало побарувачка, по објавата во „Цариградски весник“, никој не се пријавил. „Бидејќи учебникот е наменет за почетници, при неговото составување се трудеме, колку што беше можно, да се изразуваме кратко, но вешто и јасно, без да ја нарушиме целината и содржината на предметот“ (Архимандрит Партенија, 1959: 0-III)

Партениј забележува дека создавањето на општ писмен јазик е возможно само ако претходно се земат предвид сите локални говори и особености на македонското наречје. Додека тоа не се направи, според него, никој нема право да донесува заклучоци или да предлага решенија врз основа на само едно наречје, бидејќи таквите обиди би биле ограничени и без вистински резултат.

„Македонското наречје не само што не треба и не може да биде исклучено од општиот писмен јазик, туку подобро би било ако тоа се прифати како негова

главна основа; од таа причина што е позвучно и поуредено, и во многу односи поцелосно и побогато. Претставници на тоа наречје се југозападните делови на Македонија“ (Конески, 1959:30-31). Токму поради таквите ставови, Зографски жолчно бил подложен на критики во цариградскиот печат: од Б. Петков со статија во *Цариградски весник* од 6 јули 1857 и П. Р. Славејков во *Нова мода календар* во 1857 година, но македонската книжевна критика веќе доволно ги има апсолвирано ваквите написи.

Освен споменатите, опусот на најплодниот учебникар и преродбенски деец во периодот додека престојувал во Цариград од 1857-1859 година ги опфаќа: Първа часть на Грамматика-та за Членовиы-те, „Цариградскій вѣстник“, бр. 315 и 316 (9 и 16 февруари) 1857; „Мисли за Болгарскійтъ языкъ“, „Български Книжици“, I, 1, стр. 35-42, 1 јануари, 1858; Български народни песни на македонското наречие (Из сборникот на Арх. П.З), „Български Книжици“, I, 2 стр. 162,7, стр. 223, февруари-април, 1858; Документи за българската църковна история, „Български Книжици“, I, 9, стр.26, мај 1858; Партений Зографски, „Предговор към Климентовото житие от Теофилакт“, „Български Книжици“, часть I, книжка 1, 1-4, 1858.

Партениј Зографски е прв кој од грчки јазик го превел „Пространото Климентово житие“ од Теофликт на македонски јазик, поточно на галички т.е. мијачки дијалект со што претставува прв превод во јужнословенската литература, а воедно и прв превод на еден од словенските јазици, објавен во 1858 година, во повеќе продолженија во списанието Български книжици, Цариград. Според Миронска-Христовска, значењето на преводот на житието е од особена важност за македонската културна историја бидејќи тоа е сведоштво за долговековниот развој на македонскиот јазик и неговата традиција (2025:).

Во рамките на македонската учебникарска дејност во Цариград, значајно место зазема Димитар В. Македонски, кој уште во втората половина на XIX век се јавува како еден од првите автори што систематски пристапуваат кон создавање учебници на народен јазик.

Поттикнат од согледувањето на разликата меѓу македонските говори и бугарскиот јазик, како и од практичните потреби на училиштата во Македонија, тој започнува со подготовка на учебници „За Македончињата на родното македонско наречје“. Така, во 1867 година во Цариград се појавува „Букваръ за употребение въ македонскы-те училища“, подготвен во соработка со Димитар Хр. Узунов, а речиси истовремено и „Кратка священна исторія за училища-та по

Македониј (на македонско наречје)“. Во 1868 година Македонски го објавува и третиот учебник „Скратенъ православенъ катехизисъ“, со што ја заокружува својата рана учебникарска активност. „Овие изданија претставуваат важен чекор во афирмацијата на народниот јазик во наставата и се јавуваат како претходница на подоцнежните учебници на Кузман Шапкарев, Венијамин Мачуковски и Ѓорѓија Пулевски“ (Ристовски, 1998:12).

Воедно, тие ја продолжуваат традицијата на Анатолиј и Партениј Зографски, заснована врз западномакедонските говори, смета Ристовски, и ја одразуваат пошироката преродбена концепција за создавање функционален книжевен јазик во служба на образованието.

Венијамин Мачуковски бил уредник на два весника во Цариград. Во првиот, *Изѣочно време*, бил уредник од 1874 до 1877 година, а во вториот, *Цариград*, бил само во 1877 година (зашто овој весник излегувал само од мај до јули таа година), за кое време излегле 24 броја. Треба да се одбележи фактот дека В. Мачуковски сакал да издаде граматика на македонскиот јазик, поради што објавил и објава во весникот *Право*. Оваа иницијатива наидува на мошне остра критика, па подоцна „Право“ излегува со специјална статија по ова прашање. Следува реакција по повод неговиот напис од П.Иванов: *Бугарска граматика на македонско наречје од В. Мачуковски*:

„Во еден од последните броеви на весникот *Право*, г-н Венијамин Мачуковски од кога ја увидел практичноста и добриот успех (!) во предавањето на граматиката по македонско наречје, намислил да ја отпечати и ги моли своите собраќа учители во Македонија да го потпомогнат во тоа, Бог знае колку убаво сочинение. Некои новобранци кога ги запрашале што сакаат да бидат во војската, тие одговориле дека сакаат да учат за офицери. Така и нашиот г-н Мачуковски сака да го признаат како граматичар по секоја цена. Па не заслужува ли? Човекот напишал Бугарска граматика на македонско наречје. Што сакате да кажете со тоа г-н Мачуковски? Не ли ни се доста 4-5 граматика, која од која, па и вие сакате да се прочуete како најден граматичар?

.....Не можам да разберам каква ќе биде таа нова граматика на македонско наречје. Дали таа ќе ги опфати правилата на некоја од досега печатените бугарски граматика изразени по македонски или и правилата и измените на зборовите ќе бидат нешто сосем ново. Ако г-н Мачуковски сака да состави сосем нова граматика за Македонците, тој се лаже. Јас реков дека македонското наречје е расипан бугарски јазик што попаднал под туѓи влијанија што го обиколуваат а за

да се оправи, не треба да се составува нова граматика туку да се сведе до правилата на сегашната бугарска граматика. Тоа го бара и бугарската писменост и бугарското единство. Сум сретнувал во бугарскиот македонски јазик такви неправилности кои доколку се сведат на новите правила, треба да излезе едно чудовиште за сите граматика на разни јазици. На пр. кога во Македонија сакаат да кажат кажи тоа на Петар, велат: „Му го кажи ова на Петре“. Од ова се гледа дека овде споменувајќи ја именката Петар и местоименувањето ова, се спомнуваат уште еден пат и нивните местоименувања.

Дали г-н Мачуковски ќе ја сведе и оваа неправилност како правило? Исто така и во реченицата: „донеси ја секирата“ и многу други. Одделувајќи ги овие и некои други неправилности, македонското наречје ќе си остане чисто бугарско и не му треба нова граматика“ (Право, 30 октомври 1872, бр.34).

4.3. Собирачи и обработувачи на народно творештво

Во рамките на собирачката и обработувачката дејност на македонските преродбеници, значајно место зазема и лексикографската активност, особено кај Кузман Шапкарев. Неговите напори се насочени кон систематско собирање на народниот јазичен материјал, при што регистрирал зборови од различни македонски говорни подрачја, најчесто со објаснување на нивното значење и употреба. Карактеристично е што Шапкарев не се задржал само на фиксирање на лексиката, туку врши и споредба со постојните речници, укажувајќи на нивните недостатоци.

Шапкарев во рубриката „Книжнина“ во весникот „Новини“, прво се осврнува на речникот на професорот, Дјувенуа, а потоа во седум продолженија на истиот весник, објавува речник од македонските говори.

„ За речникот на професорот Дјувенуа
од К. А. Шапкарев

Ги известувам читателите дека веќе се објавени шест книги од мојот Сборник за народни умотворби, и тоа првиот дел – песните, и една книга од третиот дел – обичаите. Остануваат уште двата дела, вториот и третиот, кои се состојат од уште 5–6 книги, што ќе бидат дадени во печат веднаш штом се отстранат финансиските пречки што досега го попречуваа издавањето на веќе објавените шест книги.

Исто така, од предговорот на истиот зборник, објавен во првата книга, е познато дека на крајот од третиот дел ќе има и една книга со повеќе од 2000 зборови, заедно со нивното значење. Неодамна, со особено задоволство дознав дека е објавен еден бугарско-руски речник, составен од покојниот професор Дјувернуа, и веднаш помислив дека, бидејќи се појавил таков обемен речник, во него неизбежно ќе се најдат и зборовите што јас ги имам собрано. Со тоа се надевав дека ќе се ослободам од дел од трошоците за издавање на тие зборови. Затоа со голем интерес го побарав и се снабдив со примерок од него, составен од девет тома, и внимателно го прегледав. Но останав разочаран кога видов дека од повеќе од 2000-те зборови што ги имам на располагање, едвај половината се наоѓаат во тој речник, а другата половина воопшто ја нема. А и од оние што се вклучени, кај повеќето значењето е дадено или нецелосно, или неточно определено, или пак воопшто не е објаснето. Така, мојата надеж дека ќе се ослободам од трошоците повторно се покажа залудна.

Тоа беше повод да ги напишам овие редови и да ги објавам во печат, за да им дадам на љубителите на народната и сиромашна книжнина барем некаква претстава за зборовите што ги имам собрано. Ќе си дозволам да наведам тука само неколку зборови од двете категории – прво од оние што воопшто ги нема во речникот на Дјувернуа, а потоа и од оние што се наоѓаат, заедно со нивното значење, во споредба со она како се употребуваат (Новини, 17.12.1891, бр.25:3). Така, тој истакнува дека голем дел од зборовите што ги има собрано не се застапени во речникот на Дјувернуа, а кај дел од оние што се вклучени „значењето им е изложено или неполно, или неточно определено, или пак воопшто не е дадено“.

Овој текст на Шапкарев може да се разгледува и како критички осврт, Ковилоски според квантитетот Шапкарев го вбројува во редот на најплодните и најактивните македонски книжевници што внимателно ја следеле периодиката и кои објавувале во неа.

„Неговата критика, главно се однесувала на прашања од јазикот и од фолклористиката, односно од преродбата во Македонија. Всушност, тука тој се чувствувал и најповикан, но и најподготвен да одговори на предизвиците што биле поврзани со изданијата со фолклорен и етнографски материјал. Впрочем, самиот тој бил цел на повеќе напади од страна на бугарските публицисти поради користењето и настојувањето за што поголема употреба на македонските говори во книжевноста. Неговото „чисто охридско наречје“ и „македонски јазик“, како

и мислењето дека еден книжевен јазик треба да биде збогатен со „сите наречја и поднаречја“ било аргументирано со критички анализи на словенскиот јазик во Македонија и Бугарија (Ковилоски, 2022:121).

Шапкарев ја потврдува богатата и разновидна лексичка основа на македонските говори. На тој начин, неговата дејност претставува значаен придонес не само во зачувувањето на народното јазично наследство, туку и во процесот на негово научно осмислување и афирмација во рамките на преродбенските културни процеси.

Речникот не го видел белиот ден, не бил отпечатен. Во весникот „Новини“ од 17.12.1891 број. 25 во седум броја до 1892 година, континуирано се објавувани делови од неговиот децениски труд во собирањето, бележењето и толкувањето на зборовите.

„А. Зборови што не се наоѓаат во речникот на Дјувернуа
Белџенца, именка, ж. р. = 1) Охридска риба со белуздава боја и без луспи, со многу ситни коски, слична на морска скумрија или кефал, со тежина од 70 до 100 драми. Нејзиното месо е многу вкусно и крвко, без коски, освен ‘рбетот и ребрата.

****Близна****, именка, ж. род =

1. во охридските села и во Самоковско – челик, стомана;
2. во Велес и на други места – делот што се појавува кај недопечен или недоквасен леб, особено кај ‘ржан, блиску до долната кора;
3. општо, кога при ткаење на платното, наместо една или две нишки колку што треба да се подигнат, се подигнуваат повеќе, земени и од спротивната страна на основата (види и подолу зборот: близним).

****Божица****, именка, ж. род = во Охрид јатрвите и воопшто сите жени меѓу себе се нарекуваат „божице“, односно госпоѓице (види народна песна бр. 79 и јазичен белешник бр. 24).

****Бујт, бујта, бујто****, придавка =

1. густо, како „бујна коса“ – густа и обемна; исто така и дрво што има густе, чести и широко распространети гранки;
2. за луѓе се вели „бујни“, во преносно значење; така, „бујна жена“ значи полна, снажна, здрава и весела жена.

****Брза**** и ****брзица****, именка, ж. род =

1. вид пченка што расте и зрее многу брзо;

2. кожна зрнеста болест која, штом се појави, брзо се шири по целото тело (види бол. бр. 8);

3. жена брза во својата работа. Пословица: „брза брзаница, умна умница“.

****Вало****, именка, ср. род = платно направено од коњски влакна или свила, кое служи за правење сита за просејување брашно.

****Вегав, вегава, вегаво****, придавка = оној што гледа накриво или на страна (турцизам: „чакр“).

****Ведосно****, прилог = во Охрид – сигурно, несомнено.

****Верверица****, именка, ж. род = во Охрид – мало четириножно животно, слично на верверица, кое живее и се качува по големи планински дрвја, особено по костените во Струшко; влакната од нејзината опашка се користат за правење четки за сликање.

****Вдашувам се****, глагол = треба да е „ужасувам се“ – се плашам од ненадејно страшно случување, се вознемирувам (види пример бр. 61)“ (Новини, 17.12.1891. бр.25:3).

4.4. Публицистички објави, писма и описи

Публицистичките текстови објавени во цариградскиот печат претставуваат значаен извор за согледување на внатрешната динамика на македонската и пошироката словенска заедница во Цариград. Тие не само што информираат, туку и активно учествуваат во обликувањето на јавниот дискурс, особено во годините кога е засилена борбата за македонската црковна и јазична независност.

Голем дел од дописниците известувале за конфликтите што произлегувале од настојувањата на локалното население да обезбеди богослужба и образование на разбирлив народен јазик, наспроти интересите на грчкото свештенство и на црковните структури поврзани со Цариградската патријаршија. Во дописките често се регистрирани различни форми на опструкција, вклучувајќи интриги, клевети и притисоци врз османлиските власти, со цел да се спречи отворањето училишта, изградбата на цркви или назначувањето свештеници што ги поддржувале локалните национални стремежи. Ваквите судири оставиле последици и врз истакнати личности на македонската преродба, меѓу кои се вбројуваат браќата Миладиновци, Георги Динката, Григор Прличев, Јордан Хаџи

Константинов-Џинот и други дејци чии активности биле предмет на постојани напади и обвинувања.

Во поширока перспектива, дописките претставуваат своевидна хроника на македонското преродбенско време. Нивната вредност не се исцрпува само во регистрирањето на поединечни настани, туку и во можноста преку нив да се реконструираат процесите на културна еманципација, просветен развој и национално конституирање на македонското население во рамките на Османлиската Империја. Токму затоа тие претставуваат драгоцен историски извор за проучување на различните аспекти на македонската културна и национална преродба.

Карактеристичен пример за ваков публицистички пристап претставува текстот со наслов „(Што ново старо има кај цариградските Бугари? *(соопштение од еден жител на Балкајан Хан)*)“, објавен во форма на дописка: „Ново старо е тоа што настојниците на „Български книжници“ се жалат дека нивната каса е празна... Ново старо е и тоа што тукашното бугарско училиште напредува бавно, како рак по бразда... А најново старо, што се осмелуваме да им го соопштиме на читателите, е дека некои родољупци имаат намера да издаваат уште еден весник на бугарски јазик под името „Господарски лист... Но, на читателите им важи и поговорот: „трпи, коњу, за зелена трева“... Секој си оди по својот пат, а ние сакаме да имаме добри книги...“ (Бугарија, ^{23/7}мај, 1859, бр.9)

Употребата на изразот „ново старо“ има јасна иронична функција, со која авторот ги проблематизира постојаните и нерешени прашања во заедницата – пред сè финансиските тешкотии на издавачките иницијативи и бавниот развој на образовните институции.

Конфликтот помеѓу весникот „Бугарија“ и „Цариградски весник“ во 1859 година, како и во годините околу неа, бил дел од острата идеолошка и лична пресметка во бугарското национално-преродбенско општество во Цариград. Овој судир главно се одвивал меѓу приврзаниците на различни концепти за црковната борба, јазикот и раководењето со општинските работи. Весникот „Бугарија“, кој се појавил подоцна, бил дел од бранот критики против Александар Екзарх „Цариградски весник“ (по 1850), кој бил во постојан судир со други дејци и весници.

Во тој период (1859–1860), на страниците на „Цариградски весник“ активно пишувале Партениј Зографски и Јордан Хаџи Константинов Џинот. Конфликтот бил одраз на кризата на идејата за единствено раководство на

бугарското движење во Цариград, пред воспоставувањето на Егзархијата, но и против сè поизразеното македонско единство во ставовите за македонската јазична и национална посебност.

Во рамките на публицистичките прилози од цариградскиот печат, важни информации и согледувања пружаат дописките што пристигнувале од внатрешноста – од Македонија, кои не само што информирале за состојбите во поединечни градови, туку и ја отсликувале динамиката на просветителските процеси. Таков е и примерот со дописката од Скопје од 20 јуни 1851 година, во која се истакнуваат природните и географските особености на градот, опишан како простор „сместен во широка котлина, опкружена од сите страни со високи и убави планини, низ чија средина тече прочуената река Вардар“ (Цариградски весник, јули 1951, бр. 44).

И покрај поволната местоположба и трговското значење, (но и покрај веќе постоечкото училиште на Јордан Хаџи Константинов Цинот во Скопје, од 1848 година) според дописката, немало доволно училишта па локалното население преку заедничка иницијатива, започнува со формирање на такви училишни установи. Посебно се нагласува дека „со родољубиво заедничко помагање“ биле создадени услови најпрво за привремено, а потоа и за трајно училиште, наменето не само за градските деца, туку и за децата од поширокиот регион.

Оттука, оваа дописка е важен извор за разбирање на процесот на ширење на просветителските идеи и ја потврдува функцијата на печатот како медиум преку кој ваквите иницијативи се афирмирале и претставувале пример за пошироката заедница.

Авторите на следното писмо кое се однесува на образованието во градот Скопје, обраќајќи се до еден родољубив добротвор, ја користат карактеристичната патетична и реторички нагласена форма, претставувајќи се „како деца пред татко“, при што образованието се поистоветува со „духовна храна“. Притоа се дава и конкретна слика за организацијата на училиштето, кое е „поделено на три оддели: гимназиски, воспитен и црковен. Во првиот има 24 ученици, во вториот 120, а во третиот 35. Имаме и 30 деца од други места – од Призрен, Тетово, Куманово и Дебар Река – кои учат бесплатно“ (Цариградски весник, јули 1851, бр. 44).

Во периодот од 1858 до 1860 година на страниците на *Цариградски весник* и *Бугарски книжици* се појавиле и првите дописки на Димитар Миладинов, кои претставуваат значајни сведоштва за состојбите во македонските градови во

средината на XIX век. Во една од своите дописки, напишана во Струга и објавена во весникот, Миладинов се осврнал на развојот на црковно-училишното дело во Охрид. Врз основа на непосредни согледувања од неговиот престој во градот, тој ја истакнал силната поддршка што локалното население ја давало за изградбата на нови училишта и цркви. „ „Дојдох во Охрит и видох светеното основно училиште в Кочишта улица (махала Охридска) което малу от земја е излезено ... М'жи и жени приложват кој колко можит“ (Цариградски весник, 26 март 1860, бр. 477).

Покрај свештениците, угледните граѓани и црковните лица кои донирале парични средства, значаен придонес дале и жените, кои, во согласност со своите можности, приложувале разновидни предмети и накит. Миладинов го истакнал овој чин како израз на длабока приврзаност кон народното образование и духовниот напредок на заедницата.

Во пресрет на 1860-тите години отпорот кон грцизмот во Охрид значително се засилил, особено со отворањето на словенски училишни иницијативи и по смртта на охридскиот митрополит Јоаникиј, настан што бил доживеан како можност за зајакнување на словенските позиции во градот. Во овие процеси според Ванчо Тушевски, значајна улога имал Димитрија Миладинов, кој преку своите статии објавени во *Цареградски весник* ги афирмирал идеите за словенско образование и црковна еманципација. Неговите текстови претставуваат вредно сведоштво за постепеното напуштање на грчкото културно влијание и обновувањето на словенската просветна и духовна традиција во Охрид. Особено е значајно што Миладинов укажувал на запоставувањето на словенското наследство и на уништувањето на старите словенски ракописи, истовремено изразувајќи уверување дека словенската културна традиција повторно ќе го заземе своето место во јавниот живот. Тушевски забележува дека „ Д. Миладинов ги пренесува информациите едноставно и уверливо, со вештината на народен раскажувач и со впечатливи изрази од секојдневниот живот на народот. Покрај фактографската вредност, особено е значајно што текстот е напишан на народен струшко-охридски говор“ (Тушевски, 2008: 21).

Најчеста тема на дописките се црковното прашање односно грчката пропаганда, „состојбата со свештенството и вакви дописки имало речиси од секој град. Голем број дописки се однесуваат на состојбата на училиштата и црквите на нивната организација и работа. Од оваа област како што пишува и Мокров,

„често се сретнуваат дописи во врска со изградбата на училишта и цркви, основањето и работата на црковно-училишни општини; успехот на учениците, спроведувањето на испити на крајот на годината со соодветни свечености, прославата на празникот на основачите на словенската писменост - Кирил и Методиј и друго“ (Мокров 1980: 21).

Значајно место во дописките зазема и читалишното движење, кое претставувало важен сегмент од културно-просветниот живот во Македонија во XIX век. Од објавените прилози се согледува дека читалишта биле основани во повеќе градови, меѓу кои Кукуш, Велес, Прилеп, Охрид, Штип, Крива Паланка и Ваташа, при што тие развивале меѓусебна соработка со цел поефикасно остварување на своите просветни и културни задачи. Читалиштата функционирале како локални културни средишта во кои се организирале предавања, активности за описменување на населението, поддршка на сиромашни ученици и други иницијативи насочени кон подигнување на образовното и културното ниво на заедницата.

4.5. Македонското прашање во цариградскиот печат и публицистика

Во публицистичките прилози од периодот јасно се согледува критичкиот однос кон дејноста на унијатската пропаганда, особено во контекст на нејзиното мешање во црковно-правните односи. Според дописките, унијатската општина „често пати не ги почитувала решенијата на православната општина“, со што предизвикувала „непожелни расправи во градските работи“ и придонесувала кон нарушување на воспоставениот поредок. Особено проблематично се истакнува практиката поединци да ја користат унијатската заштита за да ги избегнат одлуките на православните институции, што се оценува како поткопување на црковните норми и моралните начела. „Некој Јанаки Петров, Влав, родум од селото Рамие и преселен во Џумаја, се оженил со една православна Влавка, од која имал две женски деца. Пред девет месеци ја напуштил жената и децата, избегал од родното место и отишол во Кукуш, каде веднаш побарал од православната општина да му дозволи да стапи во втор брак со друга жена, бидејќи, како што тврдел, со првата не можел да живее. Општината, меѓутоа, утврдила дека нема разводно писмо и решително ја одбила неговата молба,, (Новини. 24 јули, 1892). Овие сведоштва ја откриваат сложеноста на верските и општествените односи во македонските средини во

XIX век, каде црковните прашања биле тесно поврзани со пошироките културни и национални процеси.

Во публицистиката од втората половина на XIX век, значајно место заземаат текстовите насочени против унијатската пропаганда, која се доживувала како закана за верската и националната стабилност. Преку остар полемички дискурс, печатот ја разобличува нејзината стратегија на прикриено делување и манипулација, при што се истакнува дека нејзините претставници „разни планови кроеле за да ја постигнат својата цел“, настојувајќи „да ги придобијат... да се соединат со Римската црква“. Овие текстови сведочат за интензивната идеолошка борба што се водела преку печатот, при што верските прашања се преплетуваат со пошироките културни и национални стремежи во македонските средини. „Бевме известиле во последните броеви на „Цариградскиот весник“ за престојот на Драган Цанков во Трново, кој, колку време се задржал таму, разни планови ковал за да ја постигне својата цел и да ја изврши својата, штетна за народот, мисија; тој час се претставувал како да бара учителско место за полесно да им се приближи на граѓаните, час се преправал на „мртва лисица“ за да лови кокошки, час тврдел дека се откажал од унијата, а на крај самиот ѓавол го извадил на виделина за да ја исповеда својата вистинска намера“ (Цариградски весник, 27 јануари 1862. бр. 5).

Еден настан од скопско јасно ги отсликува црковно-јазичните тензии што го обележуваат општествениот живот во македонските средини, па во дописот се вели:

„Пред извесно време нашиот господин (владиката) беше надвор по епархијата, каде што се задржа подолго време. Во негово отсуство, во Варош се случи немир во црквата на Хаци Трајков, кој бил благочестив човек и многу дарежлив. Пејачите, кои не знаеја да пеат на словенски, се збунија, а многу други излегоа од црквата. Во тој момент се судрија оние што сакаа грчки со оние што сакаа словенски“ (Цариградски весник, 14. март 1861. бр.).

Конфликтот прераснал во поширок општествен спор, кој стигнал и до административните власти, а биле испратени и меѓусебно спротивставени махзари до Цариград. Овој пример сведочи за сложената состојба на двојазичност и за силната поврзаност меѓу јазичниот избор и црковно-националната припадност, при што печатот ја регистрира и ја пренесува оваа динамика како дел од пошироките преродбенски процеси.

Едно од горките прашања во контекст на македонското прашање за редакторите на цариградските весници претставува и прашањето за јазикот, односно употребата на македонскиот народен јазик. Многу од коментарите или реакциите одат во прилог на суштинската разлика на македонскиот и бугарскиот јазик и дека таа дистинкција била видлива. Во еден редакциски коментар за јазикот на Јордан Хаџи Константинов-Џинот се вели: „Колку за јазикот на г-н Јордана, секој може да види за што е толку различен од нашиот писмен и говорен јазик, така што кој првпат ќе го прочита ќе му се види не токму неразбирлив туку и сосема разнороден. И навистина тој јазик, ако и да се покажува бугарски, и неговата материја како и на нашиот е земена исто така од црковниот пишан јазик, по видот меѓутоа, то ест по изговорот на зборовите и пишувањето толку својства и особености има, така што полесно може да го научи и да го говори право еден туѓоплеменик, а не еден единороден Бугарин. Да проштаваат скопјаните и ним подобнојазичните: бидејќи и тие не го разбираат ниту можат да го говорат нашиот јазик“ (Цариградски весник, 6. октомври 1851, бр.55:19).

Сличен пример има и во весникот *Македонија*, Прашањето за употребата на македонскиот народен јазик во печатот претставувало чувствителна тема и во редакциската политика и на весникот „Македонија“. Илустративен пример за тоа е случајот со македонскиот преродбеник Георги Динката, кој до редакцијата испратил статија под наслов „Сведенија за македонските земји“. Текстот бил напишан на македонски народен говор, поточно на солунското наречје, што самиот автор го истакнал во своето обраќање до уредникот Петко Р. Славејков. Притоа, Динката побарал разбирање за употребата на локалниот јазичен израз, нагласувајќи ја неговата старина и архаичност, како и присуството на бројни стари лексички елементи. Со ова тој настојувал да ја оправда употребата на народниот говор како легитимно средство за културно и историско претставување на македонскиот простор. Објавувањето на текстот претставува значајно сведоштво за јазичните дебати што се воделе во рамките на преродбенскиот печат, но и за обидите на македонските автори да обезбедат простор за афирмација на сопствените јазични особености во тогашната публицистичка практика. По повод на овој напис, редакцијата на весникот *Македонија*, повторно се јавила со краток коментар: „Ние ја исполнуваме донекаде молбата на пријателот, но сепак не се откажуваме да го повикаме него и сите работници на полето на нашето образование од таа земја, да се откажат, не

од македонското наречје, (!) туку од новоизмислени правописи ... “ (Македонија, 20 јули, 1868, бр. 34).

5. ПЕЧАТАРСКАТА И ИЗДАВАЧКАТА ДЕЈНОСТ ВО ЦАРИГРАД: КВАНТИТАТИВНИ И ПРОСТОРНИ АСПЕКТИ

Печатарската и издавачката дејност во Цариград претставувала еден од најзначајните механизми преку кои се одвивале процесите на културна, просветна и национална афирмација на македонските преродбеници во XIX век. Преку учебниците, периодичните изданија и публицистичките текстови се ширеле идеите за образование на народен јазик, црковна самостојност и културна еманципација, при што Цариград се наметнал како едно од главните средишта на македонската печатарска и издавачка активност.

Развојот на оваа дејност бил непосредно поврзан со пошироките општествени, политички и културни процеси што се одвивале на Балканот во XIX век. Во услови на интензивни национални движења, модернизациjsки процеси и засилена комуникација меѓу различните делови на Османлиската Империја, печатениот збор станал едно од најважните средства за пренесување идеи, обликување колективни претстави и создавање културни мрежи. За македонските преродбеници печатот простор во кој се артикулирале ставовите за јазикот, народната култура, просветата, црковното прашање и националниот идентитет.

Како административен, политички и културен центар на Османлиската Империја, Цариград нудел услови што ретко можеле да се најдат во другите балкански градови. Во него биле концентрирани бројни печатници, редакции, образовни институции и интелектуални кругови, кои овозможувале развој на разновидна издавачка продукција. Токму затоа значителен дел од учебниците, граматиките, публицистичките текстови и периодичните изданија поврзани со македонската културна преродба биле создадени, уредувани или печатени токму во цариградските културни средишта.

Анализата на печатарската и издавачката дејност истовремено овозможува да се согледа и пошироката мрежа на културни врски што се формирале околу македонската интелигенција во Цариград. Преку страниците на весниците и списанијата се воспоставувале контакти меѓу интелектуалците од различни делови на Македонија, но и со други јужнословенски културни средини. Во таа смисла, печатот функционирал како комуникациски простор во кој се разменуваа идеи, се воделе полемики, се публикувале дописи од внатрешноста и се обликувала јавната свест за значајните културни и општествени прашања на времето.

Од аспект на ова истражување, печатарската и издавачката дејност не се разгледува само како библиографска појава, туку и како составен дел од културно-просторната организација на македонската преродба во Цариград. Печатниците, редакциите, книжарниците и другите места поврзани со создавањето и ширењето на печатениот збор претставувале значајни културни топови околу кои се концентрирала дејноста на македонските преродбеници. Тие функционирале како точки на средба, комуникација и културна размена, при што нивното значење ја надминувало нивната непосредна техничка функција.

Со цел појасно да се согледаат обемот, динамиката и тематската структура на оваа дејност, во продолжение се нуди квантитативен преглед на печатените изданија и публицистички објави поврзани со македонските преродбеници во Цариград. Истовремено, преку идентификација и мапирање на печатниците, редакциите и другите значајни културни средишта, се реконструира и културно-просторниот атлас на македонската преродба во османлиската престолнина, со што се овозможува поцелосно согледување на просторот во кој се одвивале преродбенските процеси.

5.1. Квантитативен преглед на печатарската и издавачката дејност

Квантитативниот пристап овозможува појасно согледување на обемот и интензитетот на печатарската и издавачката дејност поврзана со македонските преродбеници во Цариград во текот на XIX век. Иако преродбенските процеси најчесто се анализираат низ биографиите на поединечни дејци, идеолошките програми и културните движења, статистичките показатели овозможуваат поконкретно да се утврди степенот на присуство на македонските автори во цариградскиот печат и нивната вклученост во тогашната издавачка инфраструктура.

Во оваа смисла, предмет на анализата се печатниците во кои биле објавувани книги и учебници на македонските преродбеници, бројот и видот на периодичните изданија во кои тие соработувале, како и различните форми на публицистичка активност – дописки, статии, огласи, полемики и критички осврти. Квантитативните показатели не треба да се сфатат како апсолутен израз на преродбенската дејност, туку како средство за согледување на пошироките културни процеси и на местото што Цариград го имал како печатарски, издавачки и комуникациски центар.

Особено е значајно што најголемиот дел од македонските учебници, граматики, и публицистички текстови од средината и втората половина на XIX век биле отпечатени токму во цариградските печатници. Ова упатува на заклучокот дека Цариград не бил само административен и политички центар на Османлиската Империја, туку и еден од најзначајните јужнословенски издавачки центри, во кој се создавала и ширела културната продукција на македонските преродбеници.

Дополнителна потврда за значењето на Цариград како издавачки центар претставува фактот што во него се концентрирале речиси сите неопходни услови за развој на печатарската дејност: развиена мрежа на печатници, книжарници и редакции, присуство на образувани интелектуални кругови, како и можности за побрза комуникација со другите делови на Османлиската Империја и Балканот. Во вакви услови, македонските преродбеници не биле само корисници на постојната издавачка инфраструктура, туку активно учествувале во нејзиното обликување преку авторска, уредничка и публицистичка дејност. Нивното присуство во цариградскиот печат придонело за афирмирање на македонските просветни и културни потреби, како и за создавање поширок јавен простор во кој се артикулирале прашањата поврзани со јазикот, образованието, црковната организација и националниот идентитет. Оттука, квантитативните показатели не сведочат само за бројноста на изданијата, туку и за интензитетот на културната комуникација што се остварувала преку цариградските печатени медиуми.

Табеларни и графички прикази преку кои се согледуваат основните квантитативни показатели за печатарската и издавачката дејност поврзана со македонската културна преродба во Цариград.

Табела 1. Печатници и периодични изданија поврзани со македонската преродбена дејност во Цариград

Печатница / Издание	Период на дејност	Вид	Квантитативни показатели	Поврзаност со македонска а преродба
Печатница на весникот <i>Македонија</i>	1866–1872	Печатница	9 познати книги (5 од К. Шапкарев, 3 од Д. Македонски, 1 од Ј. Х. Охридски)	Една од главните печатници за македонски автори
Печатница на Тадеа Дивитчијан	1844–1875	Печатница	околу 76 отпечатени книги	3 учебници на К. Шапкарев
Печатница на Драган Цанков и Бојан Мирков	од 1855	Печатница	првите 2 учебници на Партениј Зографски	Ги печатела <i>Бугарија</i> и <i>Бугарски книжици</i>
Патријаршис ка печатница	1843–1860	Печатница	15 книги	Во неа работел Јоан Димитриевич Охриданин
Вкупно познати печатници во Цариград	XIX век	Печатници	околу 29 печатници	20 словенски и 9 на други јазици

Табела 2. Весници во Цариград со значајно присуство на македонски дописници и автори

Весник	Период на излегување	Град
Цариградски вестник	1848–1862	Цариград
Бугарија	1859–1863	Цариград
Македонија	1866–1872	Цариград
Право	1869–1877	Цариград

Весник	Период на излегување	Град
Източно време	1874–1877	Цариград
Зорница	1875–1877	Цариград
Цариград	1877	Цариград
Ден	1875-1876	Цариград
Новини	1891-1912	Цариград

Табела 3. Списанија во Цариград со учество на македонски автори

Списание	Период
Блгарски книжици	1858–1861
Читалиште	1870–1875

Табела 4. Македонски автори и учебникари чии дела се печатени во Цариград

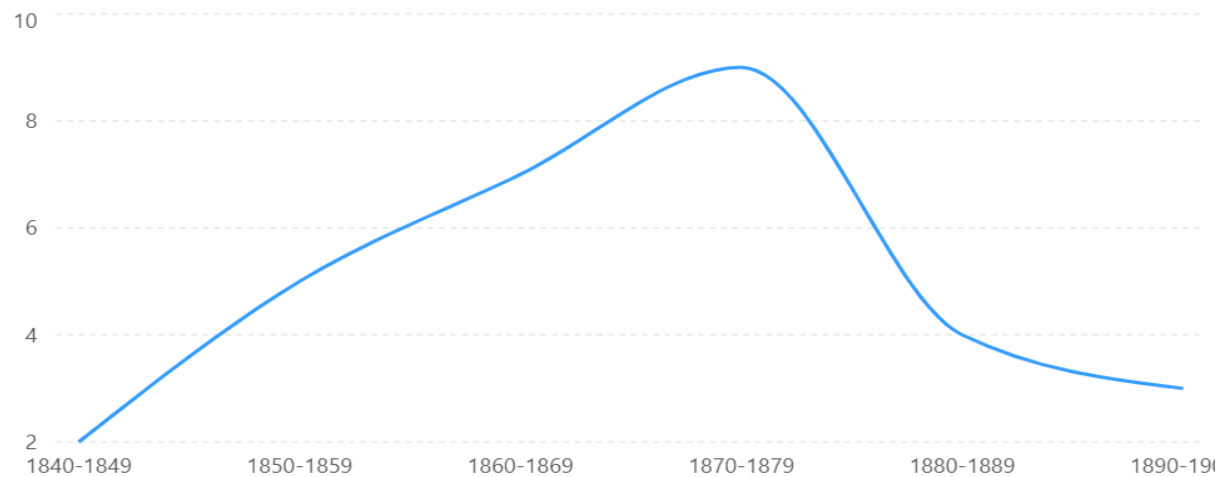
Автор	Број на познати изданија во цариградските печатници
Кузман Шапкарев	најмалку 8 книги/учебници
Димитар Македонски	најмалку 3 учебници
Партениј Зографски	најмалку 3 учебници и граматика
Јоан Х. Охридски	1 книга
Венијамин Мачуковски	подготвувал граматика (необјавена)

Од наведените податоци може да се заклучи дека најинтензивната печатарска активност на македонските преродбеници во Цариград се концентрирала во периодот меѓу 1855 и 1877 година, кога истовремено функционирале најголемиот број словенски печатници, весници и списанија.

Хронолошка распределба на издавачката активност во Цариград (1840–1900)

...

Број на активни печатарски и периодични центри поврзани со македонските преродбеници по децении.

Забелешка: Графиконот е изработен врз основа на идентификуваните печатници, весници, списанија и изданија обработени во ова истражување и има за цел да ја прикаже општата динамика на издавачката активност, а не вкупната продукција на сите словенски печатници во Цариград.

Видови публикации поврзани со македонските преродбеници

...

Структура на идентификуваната издавачка дејност во Цариград.

Забелешка: Графиконот е изработен врз основа на идентификуваните публикации, периодични изданија и публицистички прилози обработени во рамките на истражувањето. Прикажаните податоци имаат индикативен карактер

и служат за согледување на структурата и релативната застапеност на различните форми на издавачка дејност поврзана со македонските преродбеници во Цариград, а не за утврдување на нивниот апсолутен број.

Квантитативните показатели покажуваат дека најинтензивниот развој на македонската издавачка и публицистичка дејност во Цариград се одвивал во втората половина на XIX век, при што најголема концентрација на активности се забележува околу цариградските печатници, редакции и културни институции.

Токму затоа, следниот дел е посветен на нивното просторно мапирање преку културно-просторен атлас на македонските преродбенски топоси во Цариград.

5.2. Културно-просторен атлас на македонските преродбенски топоси во Цариград (XIX век)

Македонските преродбенски топоси во Цариград не претставувале изолирани точки во урбаниот простор, туку меѓусебно поврзана културна и комуникациска мрежа преку која се одвивале процесите на економска интеграција, просветување, духовна артикулација, публицистичка дејност и национална афирмација на македонските преродбеници во XIX век. Изработката на овој културно-просторен атлас има цел да овозможи визуелизација на просторната организација на македонската преродбена дејност во османлиската престолнина и да ги прикаже меѓусебните врски помеѓу институциите, личностите и културните практики што се развивале во рамките на градот.

Преку мапирањето на црковно-духовните, просветно-образовните, економско-социјалните и издавачко-печатните топоси може да се согледа дека македонската културна преродба не се одвивала стихијно, туку во рамките на препознатлива урбана, институционална и комуникациска инфраструктура. Просторната концентрација на овие топоси во Фанар, Балат, Галата, Пера и Халки ја потврдува нивната улога како јадра на културна интеракција, размена на идеи и формирање на интелектуални мрежи.

Атласот претставува обид за реконструкција на културната географија на македонската преродба во Цариград и овозможува градот да се согледа не само како административен центар на Османлиската Империја, туку и како еден од клучните простори во кои биле поставени темелите на современата македонска култура, литература и национална самосвест.

Забелешка: Генерирано со VI.

Прикажаниот културно-просторен атлас претставува обид за визуелна реконструкција на културната географија на македонската преродба во Цариград во текот на XIX век. Неговата изработка е заснована врз податоците обработени во претходните поглавја на дисертацијата, каде што беа анализирани црковно-духовните, просветно-образовните, економско-социјалните и издавачко-печатните топови поврзани со дејноста на македонските преродбеници во османлиската престолнина.

Методолошки, атласот е конципиран како синтетичка карта што ги поврзува просторната, институционалната и персоналната димензија на македонската културна преродба. Врз основа на историски карти на Цариград од крајот на XIX век, идентификувани и мапирани се клучните локации на кои се одвивале процесите на културна комуникација и национална афирмација. Топосите се групирани во повеќе категории: црковно-духовни, економско-социјални, издавачко-печатни, просветно-образовни и добротворни, со што се

овозможува појасно согледување на нивната функција во рамките на преродбенските процеси.

Посебно значење во картографската реконструкција имаат мрежите на движење на личности, идеи и публикации. Со нивното прикажување станува видно дека одделните топови не функционираше самостојно, туку биле дел од поширока комуникациска и интелектуална мрежа која ги поврзувала македонските трговци, учители, свештеници, публицисти и преродбеници. На тој начин се согледува како економските центри, црковните институции, училиштата, печатниците и редакциите на весниците учествувале во создавањето на единствен културен простор во кој се обликувале идеите за јазична, културна и национална самобитност.

Атласот, исто така, овозможува да се забележи просторната концентрација на преродбенските активности во одредени градски целини, особено во Фанар, Балат, Галата, Пера и Халки, кои се издвојуваат како јадра на културната комуникација. Ваквата просторна распределба потврдува дека Цариград не бил само административен центар на Османлиската Империја, туку и еден од најзначајните центри на македонската културна преродба, каде што се вкрстувале економските интереси, образовните иницијативи, духовните стремежи и издавачката дејност на македонските интелектуалци.

Во таа смисла, културно-просторниот атлас не претставува само картографски прилог, туку и аналитички инструмент преку кој може да се согледаат механизмите на функционирање на македонската преродбена мрежа во Цариград. Преку визуелизацијата на институциите, личностите и нивните меѓусебни врски, картата ја потврдува основната теза на ова истражување дека Цариград претставувал еден од клучните центри на македонската културна преродба и простор во кој биле поставени темелите на современата македонска култура, литература и национална самосвест.

6. ОД ЦАРИГРАДСКИТЕ ПЕРИОДБЕНСКИ ТОПОСИ ДО СОВРЕМЕНИТЕ МАКЕДОНСКО-ТУРСКИ ПРОСВЕТНИ ВРСКИ

Истражувањето на цариградските топоси во претходните поглавја покажа дека Цариград во текот на XIX век претставувал еден од најзначајните центри на македонската културна преродба. Во неговите образовни, црковни, издавачки и комуникациски средишта се одвивале процесите на културна еманципација, национална артикулација и јазично самоосознавање на македонските преродбеници. Токму во овој простор биле воспоставени мрежите на интелектуална комуникација преку кои се ширеле просветителските идеи, се публикувале учебници и периодични изданија и се оформувале првите концепции за самобитноста на македонскиот јазик и култура.

Меѓутоа, значењето на Цариград односно Истанбул, за македонската културна историја не завршува со преродбенската епоха. Иако историските околности во текот на XX и XXI век суштински се промениле, градот продолжил да претставува простор на средби, културна размена и научна соработка меѓу Македонија и Турција. Во новите општествени и политички услови, некогашните преродбенски топоси постепено биле заменети со современи образовни, научни и културни институции кои ја продолжуваат традицијата на македонското присуство во Истанбул.

Особено значајно место во тој континуитет зазема институционалната афирмација на македонистиката во Република Турција. Основањето и развојот на Катедрата за македонски јазик и литература на Истанбулскиот универзитет, меѓууниверзитетската соработка, научните проекти, симпозиуми и заеднички публикации претставуваат современи форми на македонско-турски просветни и културни врски. На тој начин, Истанбул и денес останува важен простор во кој се остварува дијалогот меѓу двете култури и се негува интересот за македонскиот јазик, литература и културно наследство.

Оттука, целта на ова поглавје е да го проследи континуитетот меѓу историските процеси поврзани со македонската културна преродба во Цариград и современите облици на академска и културна соработка меѓу Македонија и Турција, покажувајќи дека цариградските топоси не претставуваат само историско сведоштво за минатото, туку и активни носители на културна меморија чии рефлексии се препознаваат и во современите македонско-турски односи.

6.1. Лекторатот по македонски јазик и литература во Истанбул, како современ културен топос на македонско-турските врски

Неоспорна и огромна е важноста од континуитетот на опстојување на лекторатите по македонски јазик во странство, во случајот во Истанбул, Р Турција, кој пак својата оправданост и одржливост ја потврдува со фактот дека македонската национална самобитност неспорно е врзана за заложбите за самостојна национална литература и култура во преродбенскиот период токму во Истанбул.

Блаже Конески кој имал свое сериозно учество во покренувањето и обмислувањето на Семинарот за македонски јазик во далечната 1967 г. визионерски ја проценил важноста на македонистиката во светот. За Блаже Конески континуитетот претставува првото и суштинското начело на националната опстојба, идентификација и непокор, а литературата како повозвишена и трајна форма на самиот живот и егзистенција се одразува во нераскинлива врска на мислата и акцијата на генерациите кои со пишаниот збор го пресоздаваат човекот и светот. Тој постојано се осврнува на дејците од преродбенскиот деветнаесетти век и ја детерминира нивната суштинска важност во напорите за создавање на македонски кодифициран јазик и национална литература.

Цариград (Истанбул) во деветнаесетиот век, претставувал значаен и исклучително важен културен центар за македонските преродбеници, во кој тие се школувале, ги печателе своите книги и учебници и публикувале статии, дописи и други жанровски форми во весниците, како што се *Цариградски весник*, *Македонија*, *Право* итн. Со отворањето на читалиштата во Македонија започнало да се испраќаат книги и други помагала од цариградските читалишта. Во Македонија која била во рамките на Османлиската Империја, со укинатата црква и соседни влијанија и пропаганди, многу тешко се одвивал процесот на осознавање и напорите за творење на народен јазик, како и иницијативите за кодификација на македонскиот јазик.

Од тој бурен преродбенски деветнаесетти век кој нераскинливо е поврзан со Цариград, првото институционално бавење со македонистиката се остварило дури по Втората светска војна, во новосоздадената македонска држава.

Преку билатерална соработка и меѓудржавните конвенции склучени помеѓу Р Македонија и Р Турција, како и со договорите за меѓуниверзитетска соработка помеѓу Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и

Истанбулскиот универзитет во Истанбул, Лекторатот по македонски јазик и литература започнал да функционира во учебната 1985/1986 година.

Првично на Факултетот за западни јазици и литература во споменатата академска година за прв пат започнало да се изучува македонскиот јазик, кој се покажува како пионер во оваа област и до почетокот на деведесеттите години, македонскиот јазик е единствен словенски јазик во годишната програма на факултетот. Во деведесеттите години во склоп на Одделението за словенски јазици и литература на Факултетот за литература (Edebiyat Fakültesi), заедно со другите словенски јазици, продолжува да функционира Катедрата за македонски јазик и литература. Оттогаш па наваму веќе четириесет години, континуирано е присуството на македонски лектори на Факултетот за литература на Истанбулскиот универзитет во Истанбул.

Истанбулскиот универзитет е еден од најголемите и најпрестижните државни универзитети во Република Турција и токму затоа од особена важност е постоењето и одржувањето на континуитетот во работата на македонскиот лекторат. Како илустрација говори фактот што тој објавува најмногу научни публикации во рамките на Република Турција и се наоѓа во најпрестижните петстотини светски универзитети, според Шангајската листа. Во рамките на универзитетот функционираат десет кампуси со вкупно седумнаесет факултети, а брои пет илјади академски кадар, дванаесет илјади административен кадар и осумдесет и пет илјади студенти.

Истанбулскиот универзитет (*Турски: İstanbul Üniversitesi*) се наоѓа во близина на плоштадот Бејазит, во срцето на стариот европски дел на Истанбул. Како институција за високо образование под името Darülfünûn, што значи *Дом на љовеќе науки* била основана на 23 јули 1846 година. Како претходник на универзитетот се смета дека е медресата која била основана веднаш откако османлискиот султан Мехмед II го зазел Истанбул во 1453 година и оваа година и официјално е означена како почеток на постоењето на Истанбулскиот универзитет.

Во периодот од 2016 – 2021, Катедрата за македонски јазик и литература бележи напредок во смисла на зголемување на бројот на изборните предмети по македонски јазик и литература кои се отворени за целиот Универзитет, како и зголемување на бројот на студенти кои се определуваат да го изучуваат македонскиот јазик и литература.

Организирањето на наставата по македонски јазик како странски јазик претставува посебен предизвик, бидејќи преку наставните содржини се осознава македонската историја, култура и традиција. Курсевите кои се организирани на повеќе нивоа: почетен македонски јазик, среден курс по македонски јазик, напреден курс по македонски јазик, вербално изразување и преведувачки апликации на македонски јазик, му овозможуваат креативност на лекторот во изборот на наставните содржини и воннаставни активности со цел успешно совладување на материјалот од страна на студентите.

Културолошкиот аспект кој се огледа преку поврзаноста на јазичната и културната димензија е манифестирана со традиционално пријателските релации помеѓу Р Турција и Македонија, за која студентите на Истанбулскиот универзитет се запознаени, а дел од нив имаат и македонско потекло. Јазичните (архаизми од турско потекло во македонскиот јазик) и културолошки сличности помеѓу македонскиот и турскиот народ, овозможуваат полесен пристап, интеракција и креативност во реализацијата на наставната програма по македонски јазик. Сепак не се занемарува фактот дека македонскиот јазик како словенски се изучува во несловенска средина, па токму затоа земајќи ги во предвид потешкотиите со кои би се соочиле студентите, плановите се приспособуваат на потребите на студентите и во континуитет се креираат политики и мерки за олеснување на достапноста на наставните содржини (преку ИТ технологијата, збогатување на библиотечниот фонд на македонски јазик, учебници и друго).

Започнувајќи со работа како лектор во летниот семестар за учебната 2016/2017 година, започнува да се изучува само предметот Вовед во македонски јазик 1 - со два часа неделно и во тој период го посетуваат 26 студенти. Веќе во наредниот период, бројот на предмети и студенти се зголемува, па така до 2020 година, се застапени пет изборни предмети отворени за сите катедри на универзитетот и тоа: Вовед во македонскиот јазик, Македонски јазик – средно рамниште, Напреден македонски јазик, Вербално изразување и Превод на македонски јазик. Македонскиот јазик и литература побудува навистина голем интерес кај студентите не само од славистичката катедра - кај студентите кои го изучуваат рускиот, украинскиот јазик, полскиот јазик туку и кај студентите кои студираат на пример историја, лингвистика и друго, а имаат можност да го посетуваат и магистранти и докторанди на Истанбулскиот универзитет.

Пред пандемијата (2020 година) курсевите по македонски јазик го посетуваат вкупно сто дваесет и девет студенти. Поради пандемијата наставата се приспособува и се реализира на далечина, а зимскиот семестар во 2020 година, успешно го завршуваат седумдесет и осум студенти.

Посебна почест од Истанбулскиот универзитет, им е укажана на македонските поети браќата Миладиновци со поставувањето спомен-плоча на четвртиот кат на Факултетот за литература. Познато е дека тие во 1862 година починале во цариградските зандани и се исклучително важни за македонската национална историја. Така студентите се запознаваат и се заинтригирани за нивното дело, а преку наставната програма се запознават и со другите македонски културни дејци, особено со важноста и делото на Блаже Конески. На часовите по вербално изразување функционира рецитаторска секција и за обележување е интересот на студентите кон македонската поезија и нејзино интерпретирање.

Делото на Кирил и Методиј е исклучително важно за славистиката и претставува база во предавањата на сите нивоа на предметите по македонски јазик кои се застапени, и во рамки на воннаставните активности студентите имаат можност да ги посетат остатоците од Магнаурската школа, каде што учел Кирил Филозоф и Света Софија каде што работел како библиотекар.

Истанбул како важен културен центар низ вековите и денес навистина нуди богата можност за многу креативен пристап кон наставните содржини кои Лекторатот по македонски јазик ги спроведува.

Лекторатот по македонски јазик и литература според наставната програма на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет зема учество во многу активности и придонесува во организација и реализација на културни настани кои влијаат на традиционалната историска и општа културна димензија и пријателство меѓу двете држави.

Во тој контекст традиционално секоја година Факултетот за литература го одбележува „26 септември европскиот ден на јазиците“ во чии рамки има можност да се презентира и македонскиот јазик, книжевност, култура и традиција. Студентите го уредуваат паното со репрезентативен материјал кој ги отсликува македонскиот јазик, литературата, култура и традицијата и учествуваат со рецитали во пригодниот дел од манифестацијата. Соработката со Конзулатот на Македонија во Истанбул и Македонскиот културен центар, придонесе (споменатиот период од 2017-2021) институционално да зајакне

позицијата на Лекторатот по македонски јазик на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет и да се развие на повисоко ниво.

На крајот на секоја учебна година тројца најуспешни студенти и двајца научни соработници имаат можност да учествуваат на двонеделната Летна школа во Охрид, која ја организира Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура. За студентите кои учествувале на Летната школа претставува одлична можност и одблизу да се запознаат со македонскиот јазик, култура и традиција и по престојот во Македонија да се вратат водувешени и мотивирани на повисоко ниво да продолжат да го изучуваат македонскиот јазик, да преведуваат и да ја шират љубовта кон Македонија и своите искуства во Истанбул.

Од 2020 година, во зимскиот период започна да се реализира и Зимската школа по македонски јазик (на далечина), со што се зајакнати капацитетите за подиректен и поплоден контакт со македонскиот јазик, преку учество на повеќе студенти и можност во иднина и во зимскиот период да се реализира посета на Македонија.

На 11.6.2021 год. свечено беше одбележан Јубилејот – 35 години од постоењето на Катедрата за македонски јазик и литература на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет. Овој настан се реализираше во рамките на богатата програма посветена на големиот јубилеј на еден од македонските великани – Блаже Конески - „2021 – Година во чест на Блаже Конески“, под покровителство на претседателот на Република Северна Македонија, Стево Пендаровски, Министерството за култура во соработка со Министерството за образование и наука на Република Северна Македонија.

По тој повод на Зум платформата свое обраќање и пригодни говори имаа: проф. д-р Никола Јанкуловски, ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје; д-р Актан Аго, Генерален конзул на Република Северна Македонија во Истанбул, Република Турција; проф. д-р Хајати Девели, декан на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет; проф. д-р Анета Дучевска, декан на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Во работниот дел за историјатот и работата на Катедрата по македонски јазик и литература свои излагања имаа: проф. д-р Весна Мојсова Чепишевска, директор на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура - при УКИМ; проф. д-р Емине Инанир, раководител на Катедрата за словенски јазици и литература; проф. д-р Гордана Алексова

поранешен лектор и м-р Марина Цветаноска, актуелен лектор. Студентките Ајтен Атама и Сила Екин кои го изучуваат македонскиот јазик, во чест на јубилејот се претставија со рецитали од Блаже Конески.

Лекторатот, односно Катедрата за македонски јазик и книжевност во Истанбул бележи исклучителни резултати во изучувањето и промоцијата на македонскиот јазик и култура. Континуитетот може да се спроведе само со несебична љубов, работа и посветеност кон сопствениот народ и култура, така како што говореше и работеше Конески. При тоа, користејќи ги сите можни ресурси на едно меѓудржавно и академско ниво активните чинители во овој процес, можат да постигнат големи успеси.

Академската средина и воопшто народот на Република Турција негуваат пријателски однос кон Македонија, и секогаш се расположени за помош и соработка, во институциите и обичниот човек може да се пронајде несебичен пријател и поддржувач, што дава посебен поттик и во иднина за зајакнување на врските помеѓу двете пријателски земји.

6.2. Интеркултурниот дијалог како продолжение на преродбенските врски

Историските контакти меѓу македонската и турската култура, продолжиле да се развиваат и во современите општествени и академски околности. Доколку во XIX век Цариград претставувал простор во кој се вкрстувале просветните, книжевните и културните иницијативи на македонските преродбеници, тогаш во XXI век оваа улога се остварува преку институционализирани форми на научна, образовна и културна соработка меѓу Македонија и Турција.

Особено значајна улога во развивањето на овие релации имаат високообразовните и научноистражувачките институции во двете земји. Катедрата за турски јазик и книжевност на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ во Скопје, Катедрата за македонски јазик и литература на Истанбулскиот универзитет, како и научната дејност на Институтот за македонска литература кои претставуваат важни посредници во процесите на заемно културно запознавање, книжевна рецепција и научна комуникација.

Значајно место во развојот на современите македонско-турски просветни и културни врски зазема и Катедрата за турски јазик и книжевност при Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ во Скопје (основана во 1977). Преку

наставната, научната и преведувачката дејност, Катедрата придонесува за афирмација на турскиот јазик, книжевност и култура во македонската академска средина, но и за продлабочување на научните и културните релации меѓу Македонија и Турција. Во текот на своето дејствување таа претставува важен центар за образование на генерации турколози, преведувачи и истражувачи кои активно учествуваат во развојот на интеркултурниот дијалог меѓу двата народа.

Во соработка со Институтот за македонска литература односно, Одделението, Македонско-јужнословенски книжевно-историски врски, професорот Ариф Аго од Катедрата за турски јазик и книжевност при Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ е автор на истражувањето: *Литератури на турската народност во република Македонија*, што претставува дел од макро проектот: *Историја на македонската книжевност и освештен на книжевноста на турското малцинство во Македонија* (архивски материјал).

Во 1999 година, Институтот за македонска литература го реализира проектот: „Феноменот Љубов во балканските литератури и култури“, и авторските прилози презентирани во истоимента книга ги согледуваат и ги толкуваат бројните варијанти на третирање на љубовта во поетските, прозните и драмските остварувања во балканските литератури (но, исто така, и во ликовната уметност и во филмот), наоѓајќи ги притоа интерлитерарните содејства во авторските поетики, во одделните мотиви и пошироко, во стилските формации во балканските литератури во дваесетиот век. Сена Ариф книгата *Феноменот Љубов во балканските литератури и култури* е застапена со темата: *Љубов - страдање (да сакаме, да бидеме сакани – Јунус Емре)*: стр. 263-269.

Уште еден проект говори за континуитетот на истражување и научно проследување на турската литература во рамки на Одделението за македонско-балкански книжевно историски врски, при Институтот за македонска литература. А тоа е проектот насловен како: „Сродности меѓу современата македонска литература и другите балкански литератури“, реализиран во периодот од 2002 до 2004, под раководство на проф. д-р Јасмина Мојсиева-Гушева, како главен истражувач. Во рамките на овој проект се истражувала конкретната проблематика на Реалното и Имагинарното во Балканските литератури (меѓу нив и на турската литература и култура), во соработка со истражувачи од различни истражувачки центри од Балканот. Преку конкретизација на анализите и

постојаниот паралелизам меѓу одделните балкански книжевности и македонската книжевност се обезбедил увид во развојот на концепциите за реалното и имагинарното, начинот на нивната примена и популаризација, како и специфичните контексти во кои се развиваат книжевностите на Балканот (временски, теоретски, жанровски). Од истражувањата на овој проект се објавени две монографии: *Имагинарното во балканските литератури*, ИМЛ, 2006 и *Реално / Имагинарно*, Дијалог, 2006.

Наведените проекти сведочат за континуираниот интерес на македонската научна средина за проучување на турската книжевност и култура, како и за нивно вклучување во поширокиот контекст на балканските книжевни и културни релации. Ваквите истражувачки активности создадоа солидна основа за продлабочување на институционалната соработка меѓу македонските и турските академски установи, која во втората деценија на XXI век доби и своја формална рамка.

Во 2018 година е потпишан и Договор за соработка помеѓу Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет. Договорот, меѓу другото претставува вклучување и заемно учество во издавачката дејност на двете институции, визитинг-предавања, учество на симпозиуми, гостувања на македонски и писатели пред студентите по македонистика на Катедрата за македонски јазик и литература на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет и во обратна насока, гостување и научни предавања на турските писатели и професори во Институтот за литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје.

Во тие рамки, во организација на Катедрата за македонски јазик и литература на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет и Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје од 13 до 15 ноември 2019 год. во Истанбул, Р Турција беше одржан Меѓународен научен симпозиум - *Урбани културни идентитети - Скопје и Истанбул*. Симпозиумот беше поддржан и вклучен во годишната програма на Министерството за култура на РСМ за 2019 година. Научниот симпозиум беше отворен на највисоко ниво, со приодни обраќања на проф. д-р Махмут Ак, ректор на Истанбулскиот универзитет, Проф. д-р Никола Јанкуловски, ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, д-р Звонко Муцунски,

амбасадор на РС Македонија во Р Турција, д-р Актан Аго, генерален конзул на РСМ во Истанбул, проф. д-р Хајати Девели, декан на Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет, проф. д-р Маја Јакимовска-Тошиќ, директор на Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и проф. д-р Емине Инанир, раководител на Катедрата за словенски јазици и литература при Факултетот за литература на Истанбулскиот универзитет.

На научниот симпозиум учество земаа седумнаест еминентни научни работници од македонска и турска страна. Бројните и интересни теми од двете страни, го третираа урбаниот концепт за градовите Скопје и Истанбул и ја докажаа бележитата историска врска на политичките, економските и на културните релации, актуелни и во современата поврзаност. Динамиката на културните размени меѓу Скопје и Истанбул проследени низ интересните согледби на учесниците во проектот и на авторите, се вградија во Зборникот „Урбани културни идентитети - Скопје и Истанбул“, кој брои осумнаесет студии кои ги засегаат значајните пунктови на тие релации (јазик – литература и историја – култура).

Тенденцијата за континуираното одржување на врските се потврди и со организирање на вториот меѓународен симпозиум: *Интеркултурни дијалози во контекст на македонско-турските книжевни врски* што претставуваше финализација на истоимениот проект реализиран како научен симпозиум на 6 и 7 ноември 2023 година на Факултетот за литература на Истанбулскиот универзитет, во кој се вкрстуваат перспективите на турските и македонските истражувачи во однос на книжевните дела и појави што го потврдуваат вибрирантиот интеркултурен дијалог.

Со одржувањето на овој Симпозиум, Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и Факултетот за литература при Универзитетот во Истанбул ја унапредија својата научна и културна соработка предвидена со Договорот за соработка од 2018 година. Во панел-дискусија/работилница учество земаа по десетина културни и научни работници од двете земји со излагања во кои ги третираат темите: рецепција и превод (турски писатели во Северна Македонија и македонски писатели во Турција); дела од турски писатели кои живеат во Македонија напишани на македонски јазик; дела на македонски писатели кои живеат и творат двојазично во Турција, преводи од македонската литература на македонски турски поети,

писатели и преведувачи за време и по СФРЈ; академски трудови напишани на двата јазика кои се занимаваат со заемното влијание на двете култури; двојазични статии објавени во весници и списанија; османлиската тема во македонската книжевност; литературата како подлога за културни проникнувања во драмата и филмот и сл. Динамиката на културните размени меѓу Македонија и Турција, со овој прокт се нотира преку значајните пунктови на тие интеркултурни релации (книжевност, издаваштво, драма, филм) од средновековниот период, периодот на преродбата сè до денес, преку кои се граделе и интензивните културни размени.

Во текот на два работни дена се реализираше работилница со горенаведениот наслови теми и беа отворени дискусии на културолошки истражувања, како и дебати за актуелни прашања од историското и современото книжевно и културно живеење во Северна Македонија и Турција, а се придонесе да се промовира македонската култура и литература и нејзиното претставување во турската културна средина.

Турската страна на овој Симпозиум дојде до заклучок дека: културните и книжевните релации на двете земји отсекогаш биле на високо ниво, беше По распадот на Османлиската Империја, и покрај засилените миграции, голема турска заедница останала да живее во тогашната СФРЈ и во сегашната Северна Македонија. Припадниците на оваа заедница слободно го зборуваат турскиот јазик и го остваруваат правото на образование на сопствениот мајчин јазик. Уште од времето на поранешна Југославија турската заедница развива високо ниво на културен живот преку издавањето на весници, списанија и книги и дава сериозен придонес во богатата уметничка средина на мултиетничка Македонија. Турските писатели и поети кои живеат и творат во Македонија, својата наобразба ја стекнуваат преку македонската литература и другите словенски литератури, и со тоа преку делата и на македонските писатели, но и на своите турски писатели, постигнуваат високо естетско ниво. Освен тоа, делата на значајните македонски поети и писатели се преведувани на турски јазик, а турските уметнички и книжевни кругови имаат можност да се запознаат со значајни македонски дела и со особеностите на македонската култура.

Автори на овој проект кој беше успешно реализиран беа: проф. д-р Маја Јакимовска-Тошиќ и проф. д-р Соња Стојменска Елзесер. Соработници на проектот: проф. д-р Наташа Аврамовска, проф. д-р Емине Инанир, проф. д-р Валентина Миронска-Христовска, проф. д-р Илија Велев, проф. д-р Мехмед

Самсакчи, проф. д-р Ана Мариноска, проф. д-р Јасмина Мојсиева - Гушева, м-р Марина Цветаноска, м-р Билјана Јоновска и др.

Проектниот тим составен од истакнати книжевни истражувачи се осврна кон значајни аспекти на македонско-турските книжевно-културни размени во добата на средновековието, преродбенскиот период и особено во релациите остварени во дваесеттиот и дваесет и првиот век. Без претензии за сеопфатност, преку загатнување на интересни и недоволно проучени теми и со богатство на методолошки пристапи проектот одбележа евидентен напредок во толкувањето и интензивирањето на македонско-турскиот интеркултурен дијалог и на книжевната наука во двете академски средини.

Зборникот *Интеркултурни дијалози во контекст на македонско-турскиите книжевни врски* кој произлезе од оваа меѓународна конференција, содржи научни прилози од еминентни македонски и турски научници на македонски, турски и англиски јазик. Во трудовите се третираат следниве теми: културна историја, ориентални слоеви во средновековната литература и во ракописното наследство, рецепција и превод; меморија на места, идентитетски маркери и други културолошки проследувања во доменот на интеркултурните дијалози. Мора да се подвлече дека двата народа имаат голем број точки на спојувања, историско минато, културна меморија, блискости и разлики, како поради историските констелации поврзани со петвековната доминација на Османлиската Империја на Балканот така и поради нагласено пријателските односи во добата на развој на модерните општества. Дијалошките сопоставувања силно резонираат во македонската и во турската книжевност и особено се истакнуваат во процесите на заемно запознавање, преведување, проследување и критичко-творечко реципирање. Материјалите во изданието претставуваат плод на солидната научна и културна соработка помеѓу Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и Факултетот за литература при Истанбулскиот универзитет.

Проектот којшто ги афирмира интеркултурните дијалози во контекст на македонско-турските книжевни врски, исто така беше поддржан од Министерството за култура на РС Македонија. Уредници зборникот кој произлезе од истоимента конференција, се: проф. д-р Маја Јакимовска-Тошиќ, проф. д-р Соња Стојменска-Елзесер, проф. д-р Емине Инанир, со сесрдна поддршка на проф. д-р Наташа Аврамовска, директорка на Институтот за македонска литература, и деканката на Факултетот за литература при

Истанбулскиот универзитет, проф. д-р Севтап Кадиоглу, како и на проф. д-р Мехмед Самсакчи, раководител на Катедрата за нова турска литература.

Зборникот кој ги обедини проследувањата на петнаесет македонски и турски научници добива посебно значење и важност особено во презентираниите тринаесет теми кои ги опфаќаат различните толкувања на научните и културните релации меѓу двете земји. Тој спојува теми во кои истражувањата и елаборациите се поставени во доменот на повеќе научни и културни подрачја.

Изложените сознанија упатуваат на заклучокот дека историските врски воспоставени во периодот на македонската културна преродба не останале ограничени во рамките на XIX век, туку продолжиле да се развиваат и во современи услови преку институционални, образовни и културни форми на соработка. Во таа смисла, Катедрата за македонски јазик и литература на Истанбулскиот универзитет може да се согледува како современ културен топос што ја продолжува традицијата на македонското присуство во Истанбул, воспоставувајќи симболичен и суштински континуитет со преродбенските процеси од минатото.

Оттука, од цариградските печатници, училишта, црковни институции и интелектуални кругови од XIX век, до современите академски и културни центри на македонистиката, се протега една препознатлива линија на културна меморија, дијалог и заемно разбирање, која и денес претставува значаен фактор во развојот на македонско-турските културни и образовни односи.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Истражувањето на цариградските топоси во контекст на македонската културна преродба овозможи поцелосно согледување на сложените културно-историски процеси што се одвивале во XIX век и кои имале суштинско значење за развојот на македонската национална и културна мисла. Анализата потврди дека Цариград не претставувал само административен и политички центар на Османлиската Империја, туку и еден од клучните надтериторијални простори во кои се одвивале процесите на културна комуникација, интелектуална мобилност и национална артикулација на балканските народи, вклучително и на македонскиот народ.

Во таа смисла, трудот ја потврди основната хипотеза дека македонската културна преродба не може да се проучува исклучиво во рамките на географскиот простор на Македонија, туку како динамичен и повеќеслоен процес што се развивал во постојана интеракција со пошироките културни центри на Османлиската Империја. Цариград, како престолнина и најголем интелектуален, политички и економски центар на Империјата, овозможил создавање специфична културна средина во која македонските просветители, публицисти, духовници и преродбеници можеле да ги артикулираат своите идеи, да воспоставуваат контакти со сродни интелектуални кругови и да ги афирмираат своите културни и национални стремежи.

Особено значајно е сознанието дека цариградските топоси не претставувале само физички простори на дејствување, туку сложени културни и комуникациски јадра во кои се концентрирале процесите на создавање, посредување и ширење на знаењето. Печатниците, редакциите на весниците, училиштата, црковните институции, хановите, книжарниците и другите места на секојдневна социјална интеракција функционирале како носители на културна меморија и како простори во кои се обликувале интелектуалните и идеолошките претпоставки на македонската преродба. Оттука, нивното разгледување низ призмата на концептот на топосот овозможува нова интерпретативна перспектива во проучувањето на македонскиот XIX век.

Посебно место во рамките на истражувањето зазема издавачката и публицистичката дејност на македонските преродбеници. Анализираниот материјал потврдува дека токму печатениот збор претставувал едно од најважните средства за културна афирмација и национална комуникација.

Објавувањето на учебници, речници, граматика, публицистички текстови и литературни творби на народен јазик придонело кон процесите на описменување, јазична стандардизација и формирање на културна самосвест. Во тие рамки, Цариград се појавува како еден од најзначајните центри за развојот на македонската книжевност, публицистика и преродбенска мисла во XIX век.

Воедно, истражувањето ја потврди континуираната присутност на македонската културна традиција во дејноста на низа истакнати просветители и преродбеници, чии текстови и активности сведочат за постепеното обликување на модерната македонска културна и национална свест. Нивното дејствување не може да се согледува како изолирана појава, туку како дел од пошироките европски и балкански процеси на модернизација, национална еманципација и културна трансформација. Токму преку нивната дејност се воспоставува континуитетот меѓу традицијата и модерноста, меѓу локалното културно наследство и современите форми на национална саморепрезентација.

Научниот придонес на оваа дисертација се состои во систематизирањето, контекстуализирањето и интерпретирањето на цариградските топоси како интегрален дел од македонската културна историја. Преку поврзувањето на литературно-историските, културолошките, историските и мемориските перспективи се создава широка аналитичка рамка за разбирање на македонската преродба како комплексен културен процес. Дополнително, мапирањето на институциите, печатниците, редакциите и другите културни средишта отвора можности за понатамошни интердисциплинарни истражувања поврзани со културната географија, мемориските студии и историјата на македонската книжевност.

Оттука, може да се заклучи дека цариградските топоси можат да се определат како едни од најзначајните простори на македонската културна меморија во XIX век. Нивното значење не се исцрпува во историската димензија, туку продолжува да живее како дел од културното наследство и колективното паметење на македонскиот народ. Тие претставуваат сведоштво за еден период во кој преку образованието, публицистиката, печатот и културната дејност се поставувале темелите на модерната македонска култура, литература и национален идентитет, оставајќи трајна и препознатлива трага во историскиот развој на македонското општество.

И современите истражувања посветени на македонско-турските книжевни и културни врски, реализацијата на заеднички научни проекти, организацијата на

меѓународни симпозиуми и објавувањето на зборници и монографии сведочат за постоењето на континуиран интеркултурен дијалог. Тие процеси ја потврдуваат виталноста на врските што историски биле воспоставени во Цариград и нивната трансформација во современи форми на академска и културна соработка.

Во таа смисла, Цариград не претставува само историски простор на дејствување на македонските преродбеници, туку и еден од клучните културни архиви преку кои може да се проследува континуитетот на македонската културна, јазична и национална традиција во XIX век.

Користена литература:

- Андонов Полјански, Христо. 1990. *Македонскојо ѡрашање*. Култура: Скопје.
- Андерсон, Бенедикт. 2001. *Воображаемые сообществa*. Канон Пресс-Ц: Москва.
- Бобчевъ, С. Стефан. 1934. *Койнежи, идеи и дѣла на будиѡтели и възродиѡтели въ Цариградъ*. (*Aspirations, idées et œuvres des apôtres de la Renaissance bulgare à Constantinople*). Наученъ Прегледъ. Byzance et Bulgarie: Sofia.
- Белчовски, Јован. 1985. *Афѡкефалностѡ на македонската ѡправославна црква*. НИО Сѡудениѡски збор: Скопје.
- Борев, Јуриј. 2011. *Енциклопедија на естетѡката и на теоријата на литератѡурата*. Македоника литерa: Скопје.
- Велев, Илија. 2014. *Историја на македонската книжевност*. Том 1. *Средновековна книжевност (IX-XIV век)*. Гирланда, здужение за проучување на македонската култура: Скопје.
- Велев, Илија. Макаријоска, Лилјана. Црвенковска, Емилија - приредувачи. 2008. *Македонски сѡменици со глаголско и кирилско ѡисмо*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“: Скопје.
- Галчев, Илия. 1999. *Българската болница „Евлоги Георгиев“ в Цариград 1895-1925*. Част 1. София: Горекс Прес
- Георгиевски, Михајло. 1972. *Македонската печатарска дејност (1515-1913)*. Мисла: Скопје. стр. 52-62.
- Гелнер, Ернест. 2001. *Нацииѡе и национализмѡ*. Култура: Скопје. стр. 78-85
- Димевски, Славко. 1963. *Македонскиѡ национално ослободително движење и Егзархијата (1893-1912)*. Култура: Скопје.
- Димевски, Славко. 1989. *Историја на македонската ѡправославна црква*. Македонска книга. Скопје. стр. 383-446 и 451-476
- Димевски, Славко. 1965. *Митрополиѡт скойски Теодосиј – живѡт и дејност (1846-1926)*. Култура: Скопје.
- Димевски, Славко. 1988. *Македонската борба за црковна и национална самостѡјност во XIX век. (Унијатско движење)*. Наша књига: Скопје.
- Зографски, Данчо. 1990. *За македонскојо ѡрашање*. Мисла: Скопје. стр. 385-398

Јелавич, Барбара. 1999. *Историја на Балканот. Осумнаесетти и деведнаесетти век*. Новинско – издавачка куќа Лист: Скопје. стр.111-115 и стр. 451-476

Кантарчиев, Ристо. 1985. *Македонското преродбенско училиште*. Студентски збор: Скопје. стр.9-28.

Конески, Блаже. 1952. *Македонската литература во 19 век (крајок преглед и текстови)*. Државно книгоиздателство на НР Македонија: Скопје.

Конески, Блаже. 1986. *Македонскиот XIX век. Јазични и книжевно-историски прилози*. Култура: Скопје.

Конески, Блаже. 1967. *За македонскиот литературен јазик*. Култура: Скопје.

Конески, Блаже. 1959. *Кон македонската преродба. Македонските учебници од 19 век*. Институт за национална историја: Скопје.

Ковилоски, Славчо. 2022. *Речник на псевдонимите во македонската книжевност од XIX век*. Современост: Скопје.

Ковилоски, Славчо. 2020. *Од Прличев до Конески*. Институт за македонска литература: Скопје.

Ковилоски, Славчо. 2022. *Македонската книжевна критика во XIX век*. Институт за македонска литература: Скопје.

Котлар - Трајкова, Наташа. 2014. *Предговор и белешки кон изданието на Македонското прашање од Лубор Нидерле*. АД Вербум: Скопје.

Мазовер, Марк. 2003. *Балканот, крајна историја*. Евро Балкан Пресс: Скопје.

Минов, Никола. 2024. *Бугарската пропаганда во османлиска Македонија и Големите Сили: од Берлинскиот конгрес до Балканските војни*. Мар-саж: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2005. *Просветителството во Македонија*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2007. *Македонската преродба*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2009. *Македонското прашање во литературниот XIX век*. Институт за македонска литература: Скопје. стр.18-32

Миронска-Христовска, Валентина. 2012. *Литературни ситуации за македонскиот идентитет*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2013. *Преродбата и македонското национално прашање*. Институт за македонска литература: Скопје. стр. 71-90 и 108-121

Миронска-Христовска, Валентина. 2019. *Идеиие и процесиите во македонската културна традиција*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2021. *Културните икони и македонското културно наследство*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2024. *Закони за македонската книга*. Институт за македонска литература: Скопје.

Миронска-Христовска, Валентина. 2025. *Македонистички студии*. Институт за македонска литература: Скопје.

Мокров, Боро. 1971. *Читалишката – носители на културната дејност на нашите градови во минатото*. Год. XXVIII, бр.7-8. Просветно дело. Скопје. стр.489-501.

Мокров, Боро. 1980. *Развојот на македонскиот печат. (Од првите почетоци до 1945)*. Комунист: Скопје.

Мокров, Боро и Груевски, Томе. 1993. *Преглед на македонскиот печат (1885-1992)*. НИО „Студенстски збор“: Скопје.

Нидерле, Лубор. 2014. *Македонското прашање*. АД Вербум: Скопје.

Пановски, Доне. 1992. *Учебници и просветители*. ИП Наша Книга: Скопје.

Павловиќ К., Стеван. 2018. *Историја Балкана 1804-1945*. Клио: Београд.

Поп Атанасов, Ѓорѓи. 2001. *Од македонското книжевно минато*. Менора: Скопје. стр. 240-243.

Радев, Симеон. 1928. *Македонија и българското възраждане въ XIX векъ*. часть III София: печатница П. Глушковъ. стр.313.

Радонић, Јован. 1950. *Југословенски просветители XVIII века*. Београд: Просвета.

Ристовски, Блаже. 2001. *Сполеѓија на македонската свес*. Култура: Скопје.

Ристовски, Блаже. 2001. *Сознајби*. МАНУ: Скопје.

Ристовски, Блаже. 1998. *Димитар В. Македонски*. МАНУ: Скопје.

Ристовска Јосифовска, Билјана. 2018. *Студии за македонската културна историја*. Институт за национална историја: Скопје.

Селищев, Матвеевич, Афанасий. 1918. *Очерки по македонской диалектологии*. Том I. Лито-типография Т-во „Умидъ“. Казань.

Сидоровска-Чуповска, Силвана. 2009. *Просветно-културните прилики во Македонија во XIX век*. Институт за национална историја: Скопје.

Снџаров, Иван. 1932. *История на Охридската архиепископия – патриаршия*. Софија: печатница П. Глушковъ.

- Сталев, Георги. 2001. *Историја на македонската книжевност во 19 век.* (1800-1945). Институт за македонска литература: Скопје.
- Стефанија, Драги. 1988. *Прличевито јанславизам.* Независни изданија: Охрид.
- Танасковић, Драган. 2015. *Велики јоврајак Турске? Неоосманализам или исламизам.* Службени гласник: Београд.
- Ташковски, Драган. 1970. *Раѓањето на македонската нација.* НИК Наша книга: Скопје.
- Ташковски, Драган. 1974. *Кон етногенезата на македонскиот народ.* НИК Наша книга: Скопје.
- Ташковски, Драган. 1976. *За македонската нација.* НИК Наша книга: Скопје.
- Тодоровски, Гане. 2007. *Македонската литература во XIX век (1).* Преходници на Мисирков. Матица: Скопје.
- Тодоровски, Гане. 2007. *Македонската литература во XIX век (2).* Матица: Скопје.
- Тодоровски, Гане. 2004. *Книга за Џино.* Матица: Скопје.
- Тодорова, Марија. 2001. *Замислувајќи го Балканот.* Магор: Скопје.
- Тушевски, Ванчо. 2008. *Нова македонска книжевност.* Менора: Скопје.
- Тушевски, Ванчо. 2003. *Јордан Хаџи Константиновиќ – Џино.* Менора: Скопје.
- Тушевски, Ванчо. 2000. *Судици за браќата Константиновиќ и Андреја Пејковичи.* Том I. Менора: Скопје.
- Ќулафкова, Катица. 2018. *Балкански нарајиви.* Три: Скопје.
- Фон Мах, Рихард. 1990. *Македонското прашање.* Македонска книга: Скопје.
- Хаџи Димов, Димо. 2002. *Македонското прашање.* Штрк: Скопје.
- Хаџи Милош, Маринковић. 2024. *(Славо)Македонци. Део српског народа.* Избор текстова, докумената, илустрација. Нови Сад: Скопје.
- Хобсбаум, Ерик. 1993. *Нациите и национализмот до 1780.* Култура: Скопје. стр.23-146
- Христов, Александар и Донеф, Јован. 1994. *Македонија во меѓународните договори 1875-1919.* Архив на Македонија. Матица Македонска: Скопје. стр. 38-45.
- Хрох, Мирослав. 2014. *Општествени предуслови за националната прероба во Европа.* Арс студио: Скопје. стр.4-7 и 22-24
- Хрон, Карл. 1990. *Народоста на македонските словени.* Македонска книга: Скопје.

Чавошки, Коста. 2023. *Нација и национализам*. Catena Mundi: Београд. стр.129-166.

Челиковић, Борисав. 2017. *Стара Србија и Македонија*. САНУ. Службен Гласник. Београд.

Латинична литература:

Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi*. Biblioteka XX VEK: Beograd.

Smith, D. Anthony. 2010. *Nationalism*. Polity Press. Cambridge.

Barkey, H. J. 2012. *Turkey's New Geopolitics*. Washington: Carnegie Endowment.

Davutoğlu, A. 2012. *Strategic Depth: Turkey's International Position*. Istanbul: Küre Yayınları.

Flaker, Aleksandar 1976. *Stilske formacije*. Institut za znanost o književnosti. Zagreb.

Milosavljević, Petar (priredio).1991. *Teorijska misao o književnosti*. Svetovi. Novi Sad.

Cassirer, E. 1951. *The Philosophy of the Enlightenment*. Princeton: Princeton University Press.

Israel, J.2001. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. Oxford: Oxford University Press.

Outram, D. 2019. *The Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stanford, J. Shaw. 1979. The population of Istanbul in the nineteenth century. *International Journal of Middle East Studies*. Published By: Cambridge University Press: Vol. 10, No. 2. pp. 265-277.

Stanford, J. Shaw. 1978. The Ottoman Censuses System and Population 1831-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9. pp.325-338.

Kemal, H. Karpat.1985. *Ottoman Population (1830-1914): Demographic and Social Characteristics*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Çelik, Zeynep. 1986. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington press: Seattle and London. pp. 31-48.

Curtius. E. R. 1998. *Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje*. Naklada Naprijed, d.d. Zagreb.

Nora, Pierre.1989. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire Representations*, No. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory*. *Representations* is currently published by University of California Press. pp.7-24.

Henri, Lefebvre.1991. The Production of Space (Translated by Donald Nicholson-Smith), Basil Blackwell Ltd, Oxford & Cambridge USA.

Foucault, Michel. 1980. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977. Edited by Colin Gordon. New York: Pantheon Books. pp. 146-165.

Report of the International commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan wars. Carnegie Endowment for International Peace division of Intercourse and education. Publication No. 4. Washington, D. C.: Published by the Endowment. Press of Byron S. Adamas. (1914).

Derelić, Jovan.1986. *Rečnik književnih termina*. Uređivački odbor. Institut za književnost i umetnost u Beogradu. Beograd: Nolit. str. 817-818.

Yosmaoğlu K. Ipek. 2003. Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913. Turkish Studies Association Journal, Vol. 27, No. 1/2 , Published by: Indiana University Press. pp. 15-49.

Oblak, Vatroslav.1896. Macedonische studien. Sitzungsberichte (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse), Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse (Wien.)

Ufuk Gülsoy. 1996. Osmanli Topraklarina Avrupa'dan Muhacir Iskani (1856-1859). Ilmi Araştırmalar 3, İstanbul. nr. 51-65

Списанија, зборници:

Битовски, Крсте. (2008). Македонија во XIX век. Чепреганов, Тодор (уредник). Историја на македонскиот народ. Институт за национална историја: Скопје. стр. 165-207

Даскалова, Красимира. (2011). Щрихи към историята на Османската цензура през втората половина на XIX век (По материали от българския възрожденски печат).//Балканите. Модернизация, идентичност и идеи; Сборник в чест на проф. Надя Данова. Институт по балканистика: София, стр. 136-139.

Ѓоргиев, Драги. (2008). (уредник) Тодор Чепреганов. Охридската архиепископија во Македонија под османлиска власт. Историја на македонскиот народ. Институт за национална историја: Скопје. стр. 155-158

Колева, Жана. (1986). Българи от Македония в Цариград през Възраждането. Исторически преглед. Научнотеоретично списание института по история при Българската Академия на науките. Година XI.II. Книжка 12. стр. 44-53.

Миронска-Христовска, Валентина. (2017). Просветителство, минато или сегашност. Филолошки студии. Год.15 Бр.2. Скопје, стр. 13-28 www.philologicalstudies.org

Миронска-Христовска, Валентина. (2025). Концепциите за македонскиот јазик. Спектар. Институт за македонска литература. Скопје, стр. 9-37.

Митрова, Македонка. (2021). Кон создавањето и развојот на српската држава. Балканска историографија и современи предизвици, Зборник на трудови од Меѓународниот научен симпозиум по повод 70 години од ИНИ. Скопје, стр. 103-116.

Мојсиева-Гушева, Јасмина. (2016). „Улогата на идентитетот во балканскиот простор“, во Прилози од научноистражувачки проект „Културната интеграција и стабилноста на Балканот“. БАН и МАНУ: Скопје/Софија, стр.23-34.

Мокров, Боро. (1971). Читалиштата – носители на културната дејност на нашите градови во минатото. Просветно дело. Год. XXVII, бр.7-8. Скопје, стр. 489-501.

Ристовска Јосифовска, Билјана. (2017). „Македонскиот идентитет и историските проучувања“, Филолошки студии 15, стр. 29-46.

Саздов Томе. (1969). Ефтим Каранов живот и дело.Годишен зборник на Филозофскиот факултет. бр.21 / Annuaire de la Faculté de Philosophie. стр.199-221

Сидоровска-Чуповска, Силвана. (2015). Учеството на Македонците во градењето на болницата „Евлоги Георгиев“ во Цариград (дописки од егзархискиот весник „Новини“). Гласник год. 59. бр. 1-2. Институт за национална историја. Скопје. стр. 103-107.

Тушевски, Ванчо. 2001. Партениј Зографски и Константин Миладинов, во „Сто дваесет и пет години од смртта на Партениј Зографски“ (материјали од научниот собир одржан во Скопје, 4 април 2001), Институт за македонска литература: Скопје. стр. 17-25.

Ќулафкова, Катица (главен редактор и приредувач): (2021) Поимник на книжевната теорија. Просветителство – Ј. Котеска. стр. 500-501.

Ќулафкова, Катица: (2016), „Балканските идентитети во контекст на споделените места на меморија“, во Прилози од научноистражувачки проект „Културната интеграција и стабилноста на Балканот“. БАН и МАНУ: Скопје/Софија, стр. 3-16.

Чепреганов, Тодор. (2015) *Македонскојо ѡпрашање оу Сан Сїефано оу Букурешїѡ*. во: Балканот: Луѓе, војни и мир. Универзитет „Кирил и Методиј“-Институт за национална историја: Скопје. стр. 83-88.

Шоповъ, Атанас. (1895). IV.Първия български народенъ съборъ въ Цариград. (Материали за историята). Библиотека. Книга VII. (Година II). Пловдивъ: Издание и печать на Хр. Г. Дановъ.

Архивски материјали:

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ – Скопје.
Збирка: „Новини“, Сигнатура: РС IV 4/1890/1891

Новини, сигн. РСIV4/1899/1900

Други материјали:

„За Юстиниановы права на Охридска архїепископїа или за црковна независимость и самостоятельность на Охридско-Българско Священноначалїе“. (1873). Цариградъ, Въ печатицѣтѣ при Асма-алтѣ у Дѣамлѣ-ханѣ № 8.

„Бератѣтѣ на първїѣтѣ българскїѣ Екзархѣ“. (1872). Цариградъ: Въ Печатицѣтѣ на В. „Македонїѣж“,

„Българската духовна семинария въ Цариградъ презъ 1895-6. учебна година“. (1897). Софија: Библиотека. Кн. XVI.

„Съкратена Османска Историја“. (1871). Издава са отъ Българско-то Печатарско Дружество: „Промышленїе“, („Дружество-то си запазва всички-те права“). Цариградъ: Въ Книгонечатницѣ-тѣ на А. Папазіана. стр. 198-199.

Кратка славенска граматика. (1859). Съставена отъ Архимандрита Парѣенїя, Печатница-та Ц. Вѣстника.

Протестанти-ти сѣ стари православни или кои сѣ протестанти-ти? Разговори. (1868). Въ книгонечатница-тѣ на А. Минасіана.

Периодика:

Списанија

Ар. Б-дана (Натанаил Кучевишки). (1858). Българскы книжици. No: 1, 12 и 14.

Ар. Б-дана (Натанаил Кучевишки). (1860). Български книжици. No: 2,5, 6, 10.

Весници:

Насловна страна. (1851). Цариградскѣ вѣстникъ. Число 42. Цариградъ. стр. 165.

Учрежденіе на-една въ Цариградъ болница. (1851). Цариградскѣ вѣстникъ. Число 43. Цариградъ. стр. 172.

С. П. Н. Изворскій (Стефан Петков Изворски). (1850). Цариградскѣ вѣстникъ. Число 81. Цариградъ. стр. 206.

Објава за осветување на црквата „Св.Стефан“. (1849). Цариградскѣ вѣстникъ. Число 68. Цариградъ. стр.155

Славейковъ Р. П. (1871). Македонія. Брой.3. Цариградъ.

Какво ново ветхо има отъ цариградскити Българе? (Съобщено отъ единъ Балъ-Капанецъ). (1859). Българія. Брой 9. Цариградъ.

Архимъндритъ Партенїа. (1859). Славенскитѣ граматии. Българія. Брой 10. Цариградъ.

Болгарски. (1851). Цариградскѣ вѣстникъ. Число 55. Цариградъ. стр. 19.

Иванов П. Бугарска граматика на мкедонско наречје напишана од г-н Мачуковски. Право. Бр. 34.30.10.1872. Цариградъ

Новини. бр.25, 17.12.1891. Цариградъ.

Новини. Бр. 24 јули, 1892. Цариградъ.

Цариградскѣ вѣстник. Число 44. 21 Јули 1851. Цариградъ.

Цариградскѣ вѣстникъ. №5. 27 Јануаря 1862. Цариградъ.

Цариградскѣ вѣстникъ. №10. 4.март 1861. Цариградъ.

Македонија. Бр. 34. 20 јули, 1868.

Македонскій В. Д. По Македонскійтъ въпросъ.1871. Македонія. Брой 7. Цариградъ.

Фототипно издание на весникот: Ден, година II, од бр. 1. 3.1. 1876г. до бр.40. 14.7.1876г. Цариград, редактори: Христо Бъчеваров и Генко Голчев.

Фототипно издание на весникот: Македонія г. III 1868-1869, редактор Петко Р. Славейков. Цариград.

Веб страници:

<https://kulturelmiras.ibb.istanbul/wp-content/uploads/2021/03/Hanlar.pdf>

пристапено: 28.3.2026

<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>пристапен

о:5.3.2026

<https://kulturelmiras.ibb.istanbul/wp-content/uploads/2021/03/Hanlar.pdf>

пристапено: 28.3.2026

<http://links.jstor.org/sici?sici=07346018%28198921%290%3A26%3C7%3ABMAHL>

[L%3E2.0.CO%3B2-N](http://links.jstor.org/sici?sici=07346018%28198921%290%3A26%3C7%3ABMAHL) пристапено: 28.3.2026

<https://izlik.org/JA72GC55TK> , Issue: 32, 403 - 414, пристапено: 20.03.2025